

İBN HALDUN'DA İSYAN OLGUSU

THE PHENOMENON OF REBELLION IN IBN KHALDUN

ABDULHAMİT BUDAK

DR. ÖĞR. ÜYESİ, AMASYA ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ, DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI
ASSISTANT PROFESSOR, AMASYA UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY, DEPARTMENT OF
SOCIOLOGY OF RELIGION

abdulhamit.budak@amasya.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4253-2315>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.710227>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

27 Mart / March 2020

Kabul Tarihi / Accepted

14 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as

Budak, Abdulhamit, "İbn Haldun'da İsyân Olgusu [The Phenomenon of Rebellion in Ibn Khaldun]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/1 (Haziran/June 2020): 561-599

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions

ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

SCREENED BY

 iThenticate
Professional Plagiarism Prevention

İBN HALDUN'DA İSYAN OLGUSU

Öz

İsyan; kolektif davranışların içinde yer alan toplumsal hareketlerin bir türü olup geçmişten günümüze insanlık tarihinde gözlenen toplumsal bir olgudur. Toplumda meydana gelen huzursuzlukların farklı tepkilerle ortaya çıkması ve eyleme dönüşmesi her zaman mümkün olmuştur. Gösteri, protesto, çatışma gibi kendini gösteren bu toplumsal hareketlerin en şiddetlisi ve toplum yapısını etkileyeni isyan olmuştur. Özellikle toplumsal çatışma ve toplumsal değişme gibi sosyolojinin temel başlıklarının değişmez ele alınan olgusu isyandır. Çünkü toplumsal çatışmanın eyleme dönüştüğü ve toplumlarda değişimin en çok görüldüğü süreçler isyanların ortaya çıktığı anlar ve daha sonrası dönemlerdir. Bu yönüyle isyanlar pek çok sosyoloğun ilgi alanına girmiş ve inceleme konusu olmuştur. İbn Haldun içinde yaşadığı dönemde veya tarihte, meydana gelen olayları ele alıp inceleme konusunda ortaya koyduğu yöntem itibarıyla adını koymamış olsa da sosyoloji ilminin kurucusu olarak kabul edilir. Mukaddime adlı eserinde o güne kadar başka bir ilim adamında görülmemeyen türden toplum ile ilgili konuları ele alma usulü ve değerlendirmede kullandığı rasyonel yöntem ona haklı olarak bu sıfatın verilmesini sağlamıştır. Biz bu araştırmamızda sosyolojinin kurucusu sayılan İbn Haldun'un toplum açısından önemli bir olgu olan isyanı Mukaddime adlı eserinde nasıl ele aldığını, kendi hayatında isyan olaylarından ne şekilde etkilendiğini ve dini isyanlar konusunda ne tür değerlendirmeler yaptığını ortaya koymayı amaçladık.

Özet

Toplumsal hareketler içerisinde değerlendirilen isyanlar, ortaya çıkışları, meydana gelişleri esnasında büyük kitlelerin hareketliliği ve toplumların yapılarında meydana getirdikleri köklü değişimler gibi unsurlar nedeniyle toplum bilimleriyle ilgilenen bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. İsyancılar, ortaya çıkışları esnasında kitleleri bir araya getirecek ve hareket etmelerini sağlayacak ortak ve güçlü ideallere ihtiyaç duyarlar. Ortak ideal birliği, isyan eden topluluğun gerektiğinde ölümü göze alacağı coşkulu bir toplum psikolojisi ortaya çıkarır. İsyancılar eden topluluğu siyasi otoriteye karşı gelme ve çatışma noktasına getiren bu şuurun ortaya çıkışı kendi içerisinde farklı toplumsal psikolojik unsurları barındırır. Yine isyanların ortaya çıkışları esnasında küçük veya büyük kitlelerin hareketliliği, oluşturdukları kalabalık ve kolektif hareket etme kabiliyetleri de dikkat çeken bir yön olup geleneksel ve modern dönemlerde bakışlarını topluma çevirmiş olanlar için ilginç görünmüştür. Kalabalıkların devasa hareketliliği ve ortaya çıkan şiddet, insanlarda şaşkınlık ve hayret uyandırırken bir yandan da korku ve endişeye sebep olduğu görülmektedir. Bunların ötesinde başarılı olsa da olmasa da isyan sonrasında toplumda meydana gelen değişimler toplumun yeniden yapılanması sonucunu doğurmakla beraber farklı toplumsal durumların ortaya çıkmasını ve öncesine dönülemeyecek bir sürecin başlaması neticesini ortaya çıkarır. Başarılı olan isyanlar, toplumsal değişim açısından önemli faktörlerden biri olarak görülür. Hatta öyle bir noktaya gelir ki toplumun temel yapısını tamamen değiştiren devrimlere bile yol açabilir. Bu bağlamda diyebiliriz ki her devrim içerisinde başarılı bir isyanı barındırır. Başarısız isyanlar; büyük katliamlara, sürgünlere ve toplumsal çöküşlere yol açabilir. Bu durumda da toplum daha önce var olan dengesini kaybeder ve yeni yapılanma süreçleri arayışlarına başlar. İsyancılar başarılı olan topluluk için de siyasi otoriteyi elinde bulunduran ve isyanı bastıran topluluk için de hiçbir şey eskisi gibi olmaz. Toplumsal hareketlerin bir alt bölümü olan dini toplumsal hareketler meydana gelişlerindeki ortak ideal yönüyle diğer toplumsal hareketlerden ayrılır. Dini toplumsal hareketlerde toplulukları harekete geçiren temel unsur, kutsaldan aldıkları ilhamdır. Dini toplumsal hareketlerin kut-

sal ile olan bağı onu daha coşkulu bir duruma sokar. İbadet duygusuyla başlayan harekete kitle psikolojisinin ortaya çıkardığı durumda eklenince kendini davasına adanmış topluluklar ortaya çıkar ki toplumsal hareketler içerisindeki en üst duygusal yoğunluğun yaşandığı hareketler bunlardır. Aynı şekilde dini isyanlar da bu duygu ve düşünceyle meydana gelen toplumsal hareketler olup adanmış kitlelerin siyasi otoriteyi şiddet kullanarak yıkma ve yerine kendi dini ideallerine uygun siyasi otorite kurma mücadelesidir. Bu mücadele esnasında toplumu isyana sevk eden bir lider bulunur. Bu lider otoritesini dinden alır ve bu yönüyle karizmatik dini lider olarak isimlendirilir. İbn Haldun, tarihte meydana gelmiş ve yaşadığı dönemde ortaya çıkmış toplumsal olaylara o güne kadar hiçbir ilim insanının bakmadığı perspektiften yaklaşmış; olguları olaylardan ayırarak günümüz sosyoloji biliminin kullandığı metodu kullanmıştır. O, bu yönüyle pek çok bilim insanı tarafından sosyolojinin kurucularından veya ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kendisi de Mukaddime adlı eserinde tarihi olayları o güne kadar görülmemiş bir usulle ele aldığını söylemiş ve bunun o güne kadar adı konulmamış yeni bir bilim dalı olduğunu söylemiştir. O, bulduğu bu yeni ilme İlmi Umran ismini vermiştir. Mukaddime de ayrıntısını verdiği bu ilmin bugünkü sosyoloji ilmiyle pek çok alanda örtüşüyor olması ona ilk sosyolog unvanını verenleri nispeten haklı çıkarmaktadır. Bu ilk sosyoloğun toplumsal değişimler açısından önemli fonksiyonlar yerine getiren toplumsal hareketlere özelde de isyan hareketlerine bakışının ve değerlendirmesinin ne olduğunun incelenmesi önem arz etmektedir. İbn Haldun, yaşadığı dönemde eserler ortaya koyan, öğrenciler yetiştiren ve kadılık yapan bir bilim adamı ve teorisyen olmakla beraber aynı zamanda devlet işlerinde görev alan, danışmanlık yapan, siyasi konularda gerektiğinde roller üstlenen aksiyoner bir kişiliktir de. Hayatı boyunca pek isyan görmüş, devlet adamlarının nasıl öldürüldüğüne ve devletlerin yıkıldığına şahit olmuş olan İbn Haldun, gerektiğinde isyanları organize etme ve siyasi yapıları şekillendirme konusunda da geri durmamıştır. Bunu yanında o, Mukaddime'de teorik olarak isyanları ortaya çıkaran nedenleri ortaya koymuş, be-devi ve hadari toplulukların bu konuda oynadığı rolleri tespit etmiştir. Devletlerin ortaya çıkışlarından yıkılışlarına kadar olan dönem içerisinde yöneticilerin tebaa ile olan ilişkisinin memnuniyet veya memnuniyetsizlikleri belirlediğini, özellikle kuruluş esnasında mevcut asabiye'nin unutulması ile beraber hoşnutsuzlukların başladığını, yöneticilerin kuruluş esnasında etrafında bulunan kabile mensuplarını sürgün ve öldürme ile etraflarından uzaklaştırdıklarını ve bunun isyanlara sebep olduğunu söyleyen İbn Haldun, asabiye duygusuna bu anlamda büyük anlamlar yükler. Bu duygudan yoksun olan toplumların hayatta kalmaları, siyasi otoriteye başkaldırıp isyan etmeleri, devlet kurmaları mümkün değildir. O, dini isyanları da asabiyet kavramı bağlamında ele alır. Hatta dini toplumsal hareket türü içerisinde değerlendirilen yeni din kurma yani peygamberlik hareketinin de asabiyetle alakalı olduğunu iddia etmektedir. Kabilesinin desteğini yani asabiye gücünü almayan bir din kurucunun başarılı olmayacağını tüm peygamberlerin bunu sağladıkları için başarılı olduklarını iddia eder. Kendi döneminde meydana gelen dini isyanları da asabiye bağlamında değerlendiren İbn Haldun, pek çok dini asabiye desteğinden mahrum olarak isyan ettiğini ve peşine taktığı insanları helak ettiğini söyler ve onları toplumsal gerçeklerden habersiz kişiler olan maceracılar olarak nitelendirir. İbn Haldun'un bu değerlendirmelerinden anlıyoruz ki o toplumsal gerçeklik konusunda zamanının diğer alimlerinin ulaşamadığı bir zihinsel seviyede olup toplumsal olayları objektif ve rasyonel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Toplumsal Hareket, İsyân, İbn Haldun, Mukaddime.

THE PHENOMENON OF REBELLION IN IBN KHALDUN

Abstract

Rebellion is a type of social movement that is involved in collective behavior and it is a social phenomenon observed in human history from the past to the present. It has always been possible for the unrest occurring in society to offer different reactions and turn into action. The most violent of these social movements, which manifest themselves as demonstrations, protests and conflicts, and the most affecting of the structure of the society, was the rebellion. Because the processes in which social conflict turns into action and changes in societies are most often seen were the moments when rebellions arise and its results. On that sense, the rebellion has attracted the attention of many sociologists and has been the subject of examination. Although Ibn Khaldun did not give a name to the method he put for handling and examining the events that occurred during his time or history, he is accepted as the founder of the science of sociology. In his work *Mukaddime*, the rational method he used in evaluating and handling the issues related to society, which were not seen in any other scholar until that day, provided him with the right to be given this epithet. In our research, we purposed to reveal how, in his book *Mukaddime*, Ibn Khaldun, the founder of sociology, dealt with rebellion as an important phenomenon in terms of society, how he was affected by the events of rebellion in his own life and what kind of evaluations he made about religious rebellions.

Summary

The rebellions evaluated within social movements have attracted the attention of scientists interested in social sciences because of the factors such as the movement of large masses during their emergence and the profound changes they have made in the structures of societies. Rebellions need common and powerful ideals that will bring the masses together and enable them to act during their emergence. The union of common ideals reveals enthusiastic community psychology in which the rebellious community will risk death when necessary. The emergence of this awareness, which brings the rebellious community to the point of defiance and conflict with political authority, has in itself different social-psychological elements. The mobility of the small or large masses during the emergence of the riots, the capacity of the crowd, and the collective movement they formed were also a remarkable aspect and seemed interesting to those who had turned their eyes to society in the traditional and modern periods. The huge movement of the crowds and the resulting violence can be seen to cause fear and anxiety while awaken amazement in people. Beyond these, whether successful or not, the changes that occurred in the society after the rebellion lead to the restructuring of the society, but also to the emergence of different social situations and the beginning of a process that cannot be return. Successful rebellions are seen as one of the important factors in terms of social change. It even comes to a point where it can lead to revolutions that completely change the basic structure of society. In this context, we can say that every revolution contains a successful rebellion. Failed rebellions can lead to massive massacres, deportations and social collapse. In this case, the society loses its balance and begins to seek new processes of structuring. Nothing will ever be the same for the community that rebelled and failed, and for the community that held political authority and suppressed the revolt. Religious social movements, which are a subpart of social movements, are separated from other social movements by the common ideal aspect of their formation. The main factor that mobilizes communities in religious social movements is the inspiration they receive from the Holy. The connection of religious social movements with the Holy puts them in a more exuberant state. When mass psychology

adds to the movement that begins with a sense of prayer, communities devoted to its cause emerge. these are the movements in which the highest emotional intensity is experienced within the social movements. In the same way, religious rebellions are social movements formed by this feeling and thought, and the struggle of the dedicated masses to violently subvert political authority and to replace it with political authority in accordance with their own religious ideals. During this conflict, there is a leader who leads the society to rebellion. This leader derives his authority from religion and is named as a charismatic religious leader in this aspect. Ibn Khaldun approached the social events that occurred in history and emerged during his life from a perspective that no other scholar had ever looked at; he used the method used by today's sociology by separating the facts from the events. He has been regarded by many scholars as one of the founders or early representatives of sociology. In his book *Mukaddime*, he said that he dealt with historical events in a way that was not seen until that day, and that this was a new branch of science that had not been named until that day. This new knowledge he found has given the name *Ilmi Umran*. The fact that this perspective, which he elaborated in the *Mukaddime*, overlaps with today's sociology in many fields makes it relatively justifiable to those who gave him the title of first sociologist. It is important to examine the first sociologist's view and assessment of social movements that perform important functions in terms of social changes, especially the movements of rebellion. Ibn Khaldun is a scientist and theorist who reveals works, educates students and acts as a muslim judge, but is also an active personality who works in State Affairs, advises and takes roles in political matters when necessary. Ibn Khaldun, who had seen many revolts throughout his life and witnessed how statesmen were killed and states were destroyed, did not hold back in organizing revolts and shaping political structures when necessary. In addition, he identified the theoretical reasons that led to the riots in *Mukaddime* and identified the roles played by the bedouin and hadari communities in this regard. Ibn Khaldun, who said that during the period from the emergence of states until their collapse, the relationship of the rulers with the subjects determined satisfaction or dissatisfaction, especially during the establishment of discontent began with the forgetting of the existing anger, the rulers were banishing the tribal members around them during the establishment and killing them, and that this caused rebellions. It is not possible for societies lacking this feeling to survive, to rebel and rebel against political authority, to establish a state. He also treats religious rebellions in the context of the concept of *asabiyyah*. In fact, he claims that the prophetic movement, which is considered within the type of religious social movement, is also related to *asabiyyah*. He claims that a founder of a religion who does not receive the support of his tribe, i.e. the power of anger, will not succeed, and that all prophets have succeeded because they have obtained them. Ibn Khaldun, who also considers the religious rebellions that occurred during his time in the context of *asabiyyah*, says that he rebelled against the support of many religious anger and destroyed the people he pursued, and describes them as adventurers who were unaware of social realities. We understand from these evaluations of Ibn Khaldun that he is on a mental level that other scholars of his time could not reach when it comes to social reality and evaluates social events from an objective and rational point of view.

Keywords: Sociology of Religion, Social Movement, Rebellion, Ibn Khaldun, The *Muqaddimah*

GİRİŞ

İbn Haldun (öl.808/1406);¹ düşünce tarihinde toplumsal olguları toplumsal olaylardan bağımsız bir şekilde ele alan, zaman ve mekân bağlamından ayrı olarak belli bir metot içerisinde onları inceleyen ilk düşünürlerden biridir. Hatta ilkidir de denilebilir. Bu yönüyle o, sosyoloji ilminin kurucuları arasında sayılmış ve on dokuzuncu yüzyıldan çok önceleri bu ilmin temellerini attığı iddia edilmiştir.²

İbn Haldun; Mukaddime³ adlı eserinde toplumsal olaylar, toplumsal kurumlar ve toplumsal yapı gibi günümüzde sosyoloji ilminin inceleme sahasına giren konuları ele almış ve incelemiştir.⁴ Bu alanlarla ilgili olaylardan bağımsız olarak belli kanunlar ortaya koymuş, sebep sonuç ilişkilerini incelemiş bunları tarihi olaylarla örneklendirmiştir. O, bu ilme “Umran ilmi” adını vererek yeni bir ilim dalı ortaya koyduğunu söylemiştir.⁵

Umran ilmi, tarihi konuları ele alırken sadece meydana gelen olaylardan bahsetmez. Olayların meydana geliş şartlarını, toplumsal durumun olayların meydana gelmesindeki ve sonuçlanmasındaki etkisinin ne olduğunu inceler. Bu bağlamda benzerliklerden hareket ederek ortak yönlerini tespit eder ve hepsini içine alacak genel bir kanun ortaya koymaya çalışır. İbn Haldun, toplumsal olayların kendine özgü bir tabiatı bunun da kendine ait birtakım kanunları olduğu düşüncesindedir. İşte umran ilminin amacı bu kanunları belirlemek ve incelemek, işleyişlerini, ortaya çıkardıkları sonuçları araştırmaktır.

İbn Haldun, ortaya koyduğu umran ilminde toplumun varlığını insanların hayatîyetlerinin devamı için zorunlu bir durum olarak görür. Çünkü insanların beslenme, barınma, güvenlik gibi ihtiyaçları karşılama nedeniyle bir arada yaşama mecburiyetleri vardır. Bu durum, insanın doğasının gereğidir. Bunun aksi durumunda ise insan türünün varlığı tehlikeye girer, temel dürtü olan hayatta kalmak amacı yerine getirilemez. Ona göre insanın varlığının devamı toplumsal yardımlaşma ve işbirliğine bağlıdır. Bu

¹ Süleyman Uludağ, “İbn Haldun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/538-543.

² Andre Miquel, *İslam Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan - Hasan Menteş (İstanbul: Gerçek Hayat, 2003), 447.

³ Tahsin Görgün, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 31/118-120.

⁴ Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi (Düzeltilmeler-İzahlar)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), 169.

⁵ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), 39.

durumların sağlanabilmesi de insan türünün içinde temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir toplumun meydana getirilmesi ile mümkündür.

İbn Haldun'a göre, insanların bir toplumda yaşamaları, varlıklarını devam ettirme açısından ne kadar önemli bir konu ise aynı şekilde bu toplumun sağlıklı bir şekilde var olması ve hayatiyetini devam ettirmesi için toplumda bir otoritenin var olması da o derecede önemli bir zorunluluktur. İnsanın toplum içerisinde yaşaması gereğinde olduğu gibi bu durum da insan doğasının ortaya çıkardığı bir durumdur. Çünkü insan doğasında kendi türüne karşı zulüm, haksızlık ve düşmanlık etme gibi eğilimler mevcuttur. Varlığını koruyabilen ve sürekliliğini sağlamayı amaçlayan toplum için insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir yapının olması gerekmektedir. Kişiler veya gruplar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkacak çatışmalar adaletli bir şekilde çözülmezse toplumun var olma nedeni olan dayanışma gerçekleşmez. Ya da toplumu meydana getirme düşüncesinin temellerinden biri sarsılmış olur. İşte bu yüzden toplumda eşitliği sağlayacak ve toplumun bir düzen içinde yaşamasını temin edecek bir otorite gerekmektedir. Bu otoritenin oluşumu toplumların türüne ve gelişmişliklerine göre farklılık gösterse de toplumun nihai geleceği nokta olan hadarî toplumlarda bu siyasi kurum devlettir.

Toplumun zorunlu olarak ortaya çıkardığı siyasi otoritenin en gelişmiş ve kurumsallaşmış olan devlet tabiiyetinde bulunanlardan itaat, boyun eğme ve teslimiyet davranışı göstermelerini bekler. Daha da ötesinde yine toplumun kendisine verdiği yetkiler dahilinde buna mecbur kılar. Devlet ile tabiiyetinde bulunanlar arasındaki bu otorite, itaat ilişkisi aslında iki tarafında çıkarlarını koruma açısından rasyonel, beklenen bir davranış olarak görülebilir. Gerçekten de toplumların siyasi tarihine bakıldığında karşılıklı ilişkinin daha çok bu düzlemde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Yani otoritesini kullanan devlet ve buna itaat eden toplum rollerinin tarih sahnesinde daha çok sergilendiği görülmektedir. Bunun dışında gerçekleşen durumları yani otoriteye başkaldırma ve itaatsizlik halini siyasi tarih sahnesinde istisnai bir durum olarak gözlemlemekteyiz.

Bir toplumda siyasi otoriteye itaatsizlik, boyun eğmeme, teslim olmama ya da emirleri yerine getirmeye direnme gibi durumların ortaya çıkması otoriteyi elinde bulunduran kurum ile toplumu meydana getiren kitleler arasında bir gerginliğin ve memnuniyetsizliğin varlığına işaret eder. Bu durumda siyasi otoriteyi elinde bulunduran devlet, isteklerini yerine getirmesi için kitlelere bazı yaptırımlar uygular ve onları kendisine itaate zor-

lar. Şayet devlet, yeterli gücü varsa ve toplumu meydana getiren kitlelerde kendinden istenilenleri yapabilecek kabiliyete sahipse otorite-itaat davranışı devam eder. Devlet, itaate zorlayacak güç ve araçlardan yoksunsa ya da toplum talepleri karşılayacak güce sahip değilse iki tarafın çıkarları gereği korumaya çalıştığı denge bozulur. Bu durumda kitleler mevcut siyasi otoriteyi devirerek yerine yeni bir siyasi otorite teşekkül ettirmek için toplumsal bir hareket başlatırlar. Bu tür toplumsal hareketlere toplum bilimlerinde “ısyan” adı verilir. İsyan, toplumların tarihinde az görülen toplumsal hareketlerden biri olsa da meydana gelişleri, oluşları ve sonuçları itibariyle sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiş ve sosyal bilimciler bu olguyu açıklama yoluna gitmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda İbn Haldun’un sosyoloji biliminin araştırma sahasına giren toplumsal hareketlerin bir türü olan isyan olgusunu nasıl değerlendirdiğini, Mukaddime içerisinde bu olguyu hangi bağlamda ele aldığını, bu olgu ile ilgili hangi örneklendirmeleri yaptığını inceleyeceğiz. Çalışmamızda nitel araştırmaların veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman analizini kullandık. Bu bağlamda İbn Haldun’un Mukaddime adlı eserinde isyan olgusunu nasıl değerlendirdiğini inceledik. Ayrıca hayatını anlattığı eserinden yaşadığı dönemde meydana gelen isyanları nasıl algıladığını gözlemledik. Toplumunu dinamik bir yapı olarak gören İbn Haldun’un en yoğun kitlesel katılımının sağlandığı, duyguların en kabarıldığı, en kanlı çatışmaların yaşandığı, sonuçları itibariyle toplumsal sistemde en kapsamlı değişikliklerin meydana geldiği ve toplumların hafızasında derin travmatik izler bırakan toplumsal hareket türü olan isyan hakkındaki görüşleri hem onun zamanında yaşanan toplumsal olayları açıklama açısından hem de günümüzde meydana gelen toplumsal hareketleri değerlendirme açısından bizlere önemli bir perspektif kazandıracaktır.

1. İSYAN VE İBN HALDUN

1.1. İsyan Olgusu

İsyan olgusu; psikoloji, siyaset, edebiyat, felsefe, tarih gibi pek çok disiplinin ilgi alanına girdiği için farklı metodolojik yaklaşımlar ile ele alınıp inceleme konusu yapılmaktadır. Sosyoloji ilmi ise bu olguyu kendine ait yöntem ve tekniklerle alarak incelemekte ve yine kendi terminolojisi ile açıklamaktadır. Sosyoloji, isyanı kolektif davranış biçimlerinden olan sosyal hareketlerin bir türü olarak görmektedir.

Kolektif davranışlar, olağan olmayan toplumsal etkileşim biçimleridir.

Kolektif davranış bir yönden organize olmuş ve planlanmış toplumsal hareketleri içine alırken bir yönden de panikler, sosyal patlamalar, ayaklanmalar, linç hareketleri gibi ani ve kontrolsüz gerçekleşen sosyal davranışları içine almaktadır. Bu yönüyle çok geniş toplumsal davranış çeşitliliği gösteren kolektif davranışlar neredeyse sosyolojinin bütün yönleriyle de ilişkilidir.⁶

Kolektif davranış; ortak davranış, kalabalık içerisindeki duygusal etkileşimin yoğunluğunun eleştiri ve sorgulamaya imkan tanımayacak kadar güçlü olduğu durumlarda ortaya çıkan ve bilinçli bir muhakeme yapmadan sadece içinde bulunulan topluluğun etkisiyle gerçekleşen ani, geçici ve çoğunlukla da pasif katılım gerektiren davranış türü” şeklinde tarif etmek mümkündür.⁷

Sosyologlar akımları, modayı kalabalıkları, olağan üstü durumlardaki ve panik durumundaki davranışları söylentileri ve kamuoyu gibi davranışları kolektif davranışlar içinde ele alır ve incelerler. Genel olarak kolektif davranış biçimlerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Kalabalıklar. 2. Afetler. 3. Akımlar. 4. Moda. 5. Panik. 6. Çılgınlık. 7. Söylenti. 8. Kamu. 9. Kamuoyu 10. Toplumsal hareketler.⁸

Kolektif davranış biçimleri içinde yer alan toplumsal hareketler, toplumsal yapıda değişim meydana getirmeyi veya oluşabilecek değişmeyi engellemeyi amaçlayan oluşumlardır. Toplumsal hareketlerin ortak hareket etme, değişimi hedef alma, örgütlenmiş bir yapıya sahip olma, ölçülebilir bir devamlılığı olma, siyasal otoriteden bağımsız olarak kolektif davranış geliştirme gibi temel özellikleri bulunmaktadır. Toplumsal hareketler toplumu geniş çapta ilgilendiren siyasal yapıda değişiklikler yapma gibi konulardan babalık hakları gibi daha özel ve kapsamı dar konulara kadar geniş yelpazeyi içine alabilir.⁹

Toplumsal hareket, çok sayıda kişinin ortaklaşa paylaştığı huzursuzluktan, hoşnutsuzluktan ya da emellerden kaynaklanan ve bir değer ve insan ilişkileri düzeni oluşturmak ve devamlılığını sağlamak üzere gösterilen çabalardan (resmi bildirimler, yazılar ve toplantılar ve doğrudan eylemler) oluşur.¹⁰

⁶ Gordon Marshall, “Kolektif Hareketler”, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. O. Akinhay - D. Kömürcü (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005), 417.

⁷ Ömer Demir - Mustafa Acar, “Toplu Davranış”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 1997), 222.

⁸ Richard T. Schaefer, *Sosyoloji*, çev. ed. Simten Coşar (Ankara: Palme Yayıncılık, 2013), 477-482.

⁹ Ahmet Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi* (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2016), 1.

¹⁰ Muzaffer Şerif, Carolyn W. Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, çev. Mustafa Atakay - Aysun Yavuz (İstanbul: Sosyal Yayıncılık, 1996), 726.

Toplumsal hareketler konusunda genel olarak kabul gören ve en geniş sınıflandırma olarak kabul edilen sınıflandırma ise David Aberle'ye aittir. David Aberle, dört sınıf toplumsal hareket öngörmektedir.

Dönüştürücü toplumsal hareketler; toplumdaki geniş kapsamlı değişimleri şiddet ve yıkıcı eylemlerle sağlamayı amaçlayan hareketler olup devrimci ve kökten dinci hareketler buna örnek gösterilebilir. Özellikle milenyum hareketler, beklenen kurtuluş çağının gelmesi için bu dönüşümün gerekli olduğunu savunurlar.

Reformcu hareketler: var olan toplumsal düzende kısmi değişimler hedefleyen hareketler olup özellikle belirli tür eşitsizlikler ve adaletsizliklerin düzeltilmesi için çaba ve gayret gösterirler.

Kurtarıcı hareketler; ferdin değersizleşen yaşamından çıkarılıp kurtarılmasını, yeni ve anlamlı bir hayat kurmasını amaçlayan hareketlerdir.

Değiştirici hareketler; ferdin içinde bulunduğu durumu tamamen değiştirmeyi esas alan değil de kısmi değişiklikler üzerinde yoğunlaşan hareketlerdir. Fertte bulunan ve ona zarar veren olumsuz alışkanlıkların ve davranışların değiştirilmesi konusunda gayret gösterirler.

Bu sınıflandırmanın ilk ikisi toplumsal değişimi esas alırken son ikisi de ferdi değişiklikler üzerinde durmaktadır.¹¹

İsyan, toplumsal işleyişi etkileme ve değişiklikler meydana getirme yönleriyle diğer toplumsal hareketlere göre etkinliği daha çok hissedilen kolektif davranışlardandır. Çünkü isyanlar, geniş halk yığınlarının siyasi otoriteyi elinde bulunduranlara karşı giriştikleri toplumsal eylem türü olup belli rahatsızlıklardan ortaya çıkar. Bu rahatsızlıklar bazen yürüyüş, toplantı eylem, bildiri dağıtma gibi yollarla kendini gösterse de bazen direkt siyasi otoritenin değişmesini hedef alan fiili kalkışmalar, şiddet, güvenlik güçleriyle silahlı çatışma gibi davranışlarla da kendini gösterir. Her rahatsızlık isyana dönüşmez ve kolektif hareketin belli bir süresinde sona ererse de netice itibariyle her isyanın temelinde belli hoşnutsuzluklar ve tepkiler yer almaktadır.¹²

İsyanlar, köklü toplumsal değişmelere neden olan devrimlerle sebep olma açısından ilişkilidir. Her devrim, isyanla başlar süreç içerisinde sosyal ve siyasal şartlar uygun olduğunda toplumsal hareket devrime dönüşebilir. Fakat isyanların devrime dönüşmesi toplumsal tarih içerisinde nadir olarak

¹¹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, haz. Hüseyin Özel - Cemal Güzel (Ankara: Ayrıç Yayınları, 2000), 541.

¹² Hilmi Ziya Ülken, "Ayaklanma", *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Meb Yayınları, 1969), 31.

görülen durumlar olup, seyrek gerçekleşirler. Devrim, pek çok sosyal gereksinimlere ihtiyaç duyarken, aynı zamanda olgunlaşmış derin entelektüel birikimleri de bünyesinde barındırır. Bu iki halin tarihi şartlar içerisinde bir araya gelmesi her toplum için mümkün olmayabilir. Bunun yanında isyanlar, toplumsal hareketler içinde az görünen bir tür olsalar da devrimlere göre daha çok meydana gelirler.¹³

Bunun yanında isyan, devrimle kıyaslandığında düşünce boyutunda geniş entelektüel çabaların doğurduğu bir sonuç olarak görülmez. Toplum yapısında bir bütün olarak ve bir daha dönüşü olmayan genel köklü değişimleri hedefleyen hareketler eylemden önce içerilerinde güçlü fikri çabaları barındırmaları gerekir. İsyân; mevcut duruma itiraz olup huzursuzluğun şiddet ile ortaya konulup, protesto edilmesini ifade etmekle beraber eskinin değiştirilip yerine yeninin getirilmesini hedef olarak benimsemez. Bu yönüyle içerisinde tepki barındıran reaksiyonel bir hareket olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda isyandan sonra ne olacağı konusunda bir düşünce var olmadığı için yeni, orijinal fikir üretilmesini gerektiren entelektüel bir çabayı da gerektirmez.¹⁴

İçinde bulunulan olumsuz durumun toplumsal yapıda meydana getirdiği memnuniyetsizlikler ve huzursuzluklar isyanın ortaya çıkmasının temel etkenidir. Halkın beklentileri ile siyasi otoriteyi elinde bulunduranların bu beklentileri karşılama arasındaki bağıntı hoşnutsuzluğun ve itirazın şiddetini belirler. Beklentilerin karşılanma oranı yüksek olur ve bir nebze de olsa taleplere cevap verilirse itirazın şiddeti düşük gerçekleşir ve homurdan ve şikâyetten öteye gitmez. Aksi halde yani isteklerin yüksek olması gerçekleştirme oranının da az olması veya hiç olmaması durumunda tepkisel eylemin şiddeti artar ve siyasi otoriteyi elimde bulunduranların sorgulanmasına yol açar. Bu sorgulama dönemi bir anlamda kuluçka dönemi olup ilk etapta eleştirel sözlü davranışlarla ortaya çıkar. Bir müddet sonra küçük grupların katıldığı protesto gösterileri ve yürüyüşler kendini gösterir. En sonunda da siyasi otoritenin sorgulandığı ve hedef alındığı, yerine talepleri karşılayacak başka bir siyasi otoritenin getirilmesinin amaçlandığı kitlesel eylemler başlar.¹⁵

İsyânlar, siyasi kadroları değiştirip onun yerine başka siyasi yapılar meydana getirmeyi hedefleyen toplumsal hareketler olduğu için otoriteyi

¹³ Theda Skocpol, *Tarihsel Sosyoloji*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 24.

¹⁴ Hannah Arendt, *Devrim Üzerine*, çev. O. E. Kara (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 51.

¹⁵ Celalettin Güngör, *Devrim Kuramı* (Ankara: Barış Kitap, 2010), 112.

elinde bulunduranlarla onu ele geçirmeyi hedefleyenler arasında çatışmaların olması kaçınılmazdır. İsyancılar, mevcut siyasi otoritenin emrinde bulunan ve kendisiyle meşruiyetini sağladığı güvenlik güçleriyle karşı karşıya kalırlar. Mevcut siyasi düzeni korumakla görevli güçlerin yönetimi hedef alan isyancıların eylemlerini bastırmak için gerçekleştirdikleri faaliyetler ve bunun karşısında isyancıların taleplerine ulaşmak için yürüttükleri eylemler ve direnmeler kaçınılmaz olarak şiddeti ortaya çıkarır. Şiddet isyanların doğasında mevcut olup ortaya çıkışı ve sonuçları itibarıyla toplumda büyük toplumsal çatışmalara, kırılmalara ve ayrışmalara neden olur. İsyanlar, böylesine toplumu sarsan ve toplumda travmalar yaşanmasına neden olan kolektif davranışlar olduğu için diğer toplumsal hareketlerden ayrışır ve bu açıdan önemli bir yere sahiptirler.¹⁶

İsyanlar, sonuçları açısından önemli toplumsal değişimlerin meydana gelmesini tetikleyen toplumsal hareketlerdir. Devrim gibi toplumsal yapıda köklü değişiklikler meydana getirmese de başarılı veya başarısız olsun toplumların siyasi ve kültürel hafızalarında önemli bir yer tutar. İsyan süreci başarısızlıkla neticelenirse isyana katılan toplumsal kesimlerin maruz kaldığı şiddet ve bunun neticesinde ortaya çıkan mağduriyetler o toplumlar var olduğu müddetçe toplumsal hafızada korunur, kültürel bir unsur olarak gelecek nesillere aktarılır. Amaçlanan hedeflere ulaşan isyanların sonunda da elde edilen haklar yeni toplumsal gelişmelerin yolunu açarak farklı roller ve statülerin oluşmasına neden olur. Başka bir anlamda toplumsal işleyişte köklü değişikliklere yol açar.¹⁷

İsyanlar; protesto, gösteri, yürüyüş gibi diğer toplumsal hareketlere göre etki alanı, katılım kitlesi, otorite ve isyancı ilişkileri, ortaya çıkan şiddet ve sonuçları gibi konular açısından daha çok ilgi görmüştür. Bunun yanında insanlık tarihini etkileyen büyük toplumsal değişimlere neden olan devrimlerin ilk başlangıçlarının siyasi otoriteye isyan hareketleri olarak patlak vermesi toplum bilimcileri bu tür toplumsal hareketleri incelemeye sevk etmiştir.¹⁸

1.2. İbn Haldun'un Hayatında İsyan

İbn Haldun, isyan olgusuna uzak olan bir düşünür değildir. Onun yaşadığı dönemde Kuzey Afrika ve Endülüs siyasi bütünlüğünü kaybetmiş

¹⁶ Yves Michaud, *Şiddet*, çev. Cem Muhtaroglu (İstanbul: İletişim, Tarihsiz), 20.

¹⁷ Orhan Türkođan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 394.

¹⁸ Giddens, *Sosyoloji*, 540.

olduğundan hakimiyet pek çok küçük hanedanın elinde bulunuyordu. Bu küçük devletlerde siyasi otorite çeşitli entrikalar, isyanlar ve ihtilallerle sık sık el değiştiriyor, otoritenin zayıflamasıyla komşu hanedanların saldırılarına açık hedef oluyorlardı. Yaşadığı dönemdeki siyasi belirsizlikler, kabileler arasındaki çekişmeler, iktidarın çeşitli isyan ve ihtilallerle el değiştirmesi İbn Haldun'un düşüncesinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.¹⁹

Bundan da öte İbn Haldun'un sadece kendisi değil ataları da bu bölgelerin siyasi hayatında aktör olarak bulunmuşlardır. İbn Haldun'un ataları Endülüse göç edince İşbiliye'ye yerleşmişler burada saygın bir aile olarak tanınmışlardır. Hicri üçüncü asrın son çeyreğinde siyasi alanda kendisini gösteren aile bölgenin hakimi olan Endülüs Emevi halifelerine isyan eden ihtilalciler arasında bulunmuştur. Bu tarihten itibaren Haldunoğulları, ilmi alanın yanı sıra siyaset alanında da söz sahibi olmuşlar ve pek çok siyasi görevde bulunmuşlardır. Hatta İbn Haldun'un ailesi içerisinde yer alan Kureyb İbn Haldun devlet adamı olarak büyük bir üne ulaşmıştır. Kendisi Emevi halifelerine karşı başlatılan isyanın içinde bulunmuş daha da ötesi yöneticilerinden olmuştur. İsyanın başarılı olması ile beraber diğer elebaşlar ile devleti yöneten kadronun içinde yer almış bir müddet sonra onları da bertaraf ederek devletin yönetiminde tek başına söz sahibi olmuştur. Kendisi de karşı bir isyanla yönetimden indirilmiş ve öldürülerek hakimiyetine son verilmiştir.²⁰

İbn Haldun'un kendi hayatına baktığımızda onun da pek çok isyana şahit olduğunu ya da bazı isyanların içinde bulunduğunu görmekteyiz. O da ataları gibi siyasi alanda faaliyetlerde bulunmuş, Kuzey Afrika'da bulunan hanedanlarda önemli görevler üstlenmiştir. Yeri gelince de siyasi bir aktör olarak ön plana çıkmış, isyan ve ihtilallerin içinde bulunmaktan da kaçınmamıştır.

Daha on altı yaşındayken Tunus'u hakimiyeti altına almış olan Ebu Hasan'a karşı kabilelerin başlattığı isyana şahit oldu. Bölgedeki veba hastalığı, ilim ve sanata önem veren Ebul Hasan'ın isyanlar nedeniyle Tunus'u terk etmesi ve ilim ehlinin de onunla beraber ayrılması İbn Haldun'u olumsuz etkiledi. İlim öğrenmeye karşı aşırı düşkünlüğü nedeniyle onlarla beraber

¹⁹ Stephen Frederic Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, çev. Ayşecan Ay - Canan Coşkun (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 69.

²⁰ Sâti el- Husri, *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2001), 55.

Mağrib'e gitmek istediye de abisi Muhammed buna izin vermedi. Belki de bu toplumsal olaylar onun hayatını etkileyen ilk vakalardı.²¹

Ebu Hasan'ın Tunus'tan ayrılmasıyla Hafsilardan Fadl Bin Sultan Ebu Yahya bölgeye hakim oldu ve Muhammed Tafragin'i vezir olarak atadı. Bir müddet sonra vezir Fadl'a isyan ederek onun yerine küçük kardeşini tahta çıkardı. Yeni sultanın yaşının küçük olması nedeniyle devlet yönetimi vezirin hâkimiyetine geçmiş oldu.²² Vezir Tafragin, İbn Haldun'a devlet yönetiminde görev verdi ve onu Kitabet'ul alâmet (mühürdar) olarak tayin etti. İbn Haldun, bu görevi Mağrib'e gitmek amacını gerçekleştirmek için kabul ettiğini söylemektedir.²³ Vezir Tafragin'in tasarruflarından rahatsız olan Konstantiniye'nin Hafsî, emiri tahtı ele geçirmek için isyan etti ve topladığı askerlerle Vezir üzerine yürüdü. Bu isyandan haberdar olan vezir içinde İbn Haldun'unda bulunduğu bir ordu hazırlayarak isyanı bastırmak için harekete geçti. İki ordu Mermacine denilen mevkide karşılaştı ve savaşın sonunda vezir yenildi. Bu olayda canını zor kurtaran İbn Haldun Ebbe kasabasına sığındı.²⁴ Devlet görevinin ilk yıllarında bu tür entrika ve siyasi olaylara şahit olan İbn Haldun'un isyan olgusunu genç yaşlarda tecrübe ettiğini ve gözlemlediğini söyleyebiliriz. Bu durum onun ileriki dönemlerde üstleneceği devlet görevlerinde ne şekil hareket etmesi gerektiği konusunda ona yol göstermiş ve farklı stratejiler geliştirmesine yol açmış olabilir.

Mağrib hükümdarı Ebu Hasan vefat edince yerine oğlu Ebu İnân geçti. Ebu İnân da babası gibi ilim ehline saygı duyan birisi olduğu için çevrede bulunan alimleri saltanat merkezinde topladı. İbn Haldun'un övgüsünü duyan Sultan onu başkente davet etti. Sultan, ona büyük saygı göstererek ilim meclisi üyeliğine atadı ve namazları beraber kılma zorunluluğu getirdi. Zamanla sultanın yanında makamı yükseldi. Bunun neticesinde katip ve muvakkî olarak atandı. O, atalarının bulunduğu makamları göz önünde bulundurarak bu atamadan pek hoşnut olmamış gözükmektedir.²⁵

Sultan Ebu İnân, İbn Haldun'a saygı duymasına ve büyük iltifatlarda bulunmasına rağmen o daha iki yıl olmadan sultan aleyhinde çalışmalara başladı. Fas'ta mecburi ikamete tabi tutulan Bicaye emiri Muhammed ile yakın ilişkiler kurup, onunla görüşmeler yapmaya başladı. Planı emiri kurtararak

²¹ İbn Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldun Rihletühü Garben ve Şarkan* (Beyrut: Dâr-ül Kitâb'ül Lübnânî, 1979), 57-58.

²² Süleyman Uludağ, *İbn Haldun ve Mukaddime (Mukaddime tercümesi giriş)* (İstanbul: Der-gah Yayınları, 2017), 26.

²³ İbn Haldun, *et-Ta'rif*, 58.

²⁴ Husri, İbn Haldun, 74.

²⁵ İbn Haldun, *et-Ta'rif*, 60-61.

Bicaye şehrine tekrar hakim yapmak ve kendisinin de ona hacip olarak yani baş vezir olarak atanmasını sağlamaktı. Fakat Ebu İnân bu plandan haberdar oldu ve İbn Haldun ile Muhammed'i tutuklattı. İbn Haldun, iki yıl hapsede yattı ve ancak Ebu İnân'ın vefat etmesiyle özgürlüğüne kavuşabildi.²⁶

Bu olaylar gösteriyor ki o siyasi konularda hırslı bir kişiliğe sahipti ve makam, mevki konusunda pek çok riski göze almaktan kaçınmıyordu. Kendi istikbali konusunda olumlu bir durum ortaya çıktığında onun peşini bırakmaz, açık veya gizli olarak o konuma ulaşmak için gayret gösterirdi. Emeline ulaşmak için hangi şeyi yapması gerekiyorsa onu yapar hedefine ulaşmayı amaçlardı. Şahsi çıkarlar elde etmek veya kendine gelecek zararda kurtulmak için kendine yapılan iyilikleri bir yana bırakmak, ihsan ve lütufları unutmak gibi özelliklere sahipti. Kendini koruyan ve makam verenlere karşı komplolar kurmaktan çekinmez onların aleyhinde çalışmakta bir beis görmezdi. Bu karakter onun siyasi mücadelelerdeki tavırlarında, melikler, emirler ve sultanlarla olan ilişkilerinde ve devlet görevlerinde ölünceye kadar hâkim olan tutumdu.²⁷

İbn Haldun'un karıştığı olayı ve onun oportünist kişilik özelliğini vurgulamamızın nedeni konformist bir karaktere sahip olmadığını vurgulamak içindir. Azimli mücadeleci bir yapıya sahip olup gerektiğinde kendini tehlikeye atmaktan kaçınmıyor, bedeli ne ise ödemeyi göze alabiliyordu. Onun bu yönüyle siyasal otoriteye kayıtsız ve şartsız itaat eden ve toplumlardan da bunu bekleyen bir kişi olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, Mısır'a gitmeden önce hayatını geçirdiği Kuzey Afrika ve Endülüslü bölgelerinde bulunan emirliklerde pek çok siyasi görevler üstlendi, saltanat ve hakimiyet mücadelelerinde aktif oldu ve önemli roller aldı. Bazen gözde konumuna geldi vezirlikler üstlendi, ülkenin tek başına yönetimine hakim olarak tüm yetkileri elinde topladı bazen de gözden düştü hapse atıldı, sürgünler yaşadı, saklanmak ve kaçmak mecburiyetinde kaldı. Bu çalkantılı siyasi hayat ona Mukaddime'yi yazarken önemli veriler sunmuş olmalıdır.²⁸

Onun devlet yönetiminde elde ettiği siyasi tecrübelerinin yanında etkili kişiliği ve saygınlığı sayesinde bölgede bulunan göçebe Arap ve Berberî kabileleriyle kurduğu bağ ve onlarla olan sıkı ilişkileri de Mukaddime'de yaptığı değerlendirmelere önemli katkılar sağlamış olmalıdır. Siyasi ve sosyal

²⁶ Dale, İbn Haldun, 142.

²⁷ Ali Abdulvâhid Vâfi, *Abkariyyât İbn Haldun* (Cidde: Mektebâtü Ukkâz, 1984), 46.

²⁸ Dale, *İbn Haldun*, 137.

mevzularla olan ilgisi emirlerin yanında sarayların duvarları arasında sadece fikir ve söz üreten bir yönetici özelliğiyle sınırlı olmayıp aynı zamanda sahada da aktif olan, gözlemler yapan ve entrikalar çevirebilen komitacı kişiliğine de sahip birisidir.

Emirliklerin bulunduğu bölgelerde ki sahralarda yaşayan kabileleri sık sık ziyaret edip onlarla zaman geçiriyor, kabile reisleriyle iyi ilişkiler kuruyordu. Bedevi hayatının örf ve adetlerini, bu hayat tarzının onlara kazandırdığı faziletli davranışları veya onların karakterinde oluşturduğu olumsuz özellikleri onlarla geçirdiği zaman içinde gözlemlemiş olduğu için onları nasıl sevk ve idare edeceğini biliyordu. Bu özelliği ve bölge kabileler içindeki saygınlığı gizli bir durum olmayıp emirler ve vezirler tarafından da biliniyordu.

Siyasi ortamın sürekli kaygan ve belirsiz, zayıf yöneticilerin elinde bulunan hakimiyet dengelerinin her daim el değiştirmeye müsait olduğu vasatta savaşma kabiliyetine sahip gözü pek kabile savaşçılarının alacağı pozisyonlar büyük önem arz ediyordu. Emirler veya vezirler kendi pozisyonlarını güçlendirmek ve amaçlarına ulaşmak adına bu kabilelerin desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle İbn Haldun'un yukarıda saydığımız meziyetlerini bilen yöneticiler ona başvuruyorlar ve kabillerin kendi taraflarında yer almasını istiyorlardı. Bu taleplerin İbn Haldun tarafından ciddiye alındığını görmekteyiz. Gerçekten de o, kabileleri istediği tarafa kanalize ediyor yanında olduğu emiri desteklemelerini sağlıyor, karşında olduğu emire de isyan ettiriyordu. Bunun örneğini bölge emirlerinden Ebu Abbas ile İbn Hammu arasındaki hakimiyet mücadelesinde oynadığı rolde görmekteyiz. O bu özelliğini kullanarak kabileleri ilk önce İbn Hammu'nu etrafında topladı ve ona destek sağladı. Fakat şartların değişmesi ve çıkarlarının Ebu Abbas yanında olmasını gerektirdiği ortam oluşunca da onu terk edip Ebu Abbas'ı destekledi ve kabileleri bu şekilde yönlendirip ona isyan etmelerini sağladı.²⁹

İbn Haldun'un hayatıyla ilgili yukarıdaki verilen bilgiler gösteriyor ki o isyan olgusuna hiç de yabancı biri değildir. Genç yaştan itibaren başlamış olduğu devlet görevlerinde pek çok isyan, ihtilal, ihanet ve komplolara şahitlik etmiş bazen bunların bizzat içinde bulunarak düzenleyicisi olmuş bazen de onlardan olumsuz etkilenmiştir. Takdir edilmelidir ki toplumsal olayları, tarih bağlamından ayrı bir olgu şeklinde ele alan ilk düşünürlerden

²⁹ Uludağ, *Mukaddime*, 35.

biri olduğu söylenen İbn Haldun'un eseri Mukaddime'de isyan olgusunu ele almaması düşünülemez.

2. MUKADDİME'DE İSYAN

İbn Haldun, Mukaddime'nin çöllerde ancak asabiyet sahibi kabilelerin varlığını sürdürebileceğini anlattığı ikinci bölümün yedinci faslında isyanın ve karşı çıkmanın insanların tabiatlarının gereği olduğunu söylemektedir. O, toplumların çöl gibi coğrafi şartların doğurduğu zor yaşam şartlarında hayatta kalabilmeleri için asabiyete ihtiyaç duyduklarını, aynı şekilde nübüvvet, hükümdarlık ve herhangi bir konuda insanları etkilemek ve yönlendirmek için de güçlü bir asabiyet bağına sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Kabilenin kendini koruması için varlığını tehdit edenlerle savaşması gerekir ki bu da güçlü bir birliktelik yani asabiye ile mümkün olur. Yine bir kabile, hükümdarlık elde etmek istiyorsa başka kabileleri boyunduruğu altına alıp kendine itaat ettirmesi gerekir ki bu da asabiyetle mümkün olur. Bir kabile dini veya dünyevi bir düşünce adına mevcut otoriteye karşı bir davette bulunacaksa bunun için o yönetime karşı savaşması gerekir. Ya da hükümdarlığı elinde bulunduranlara karşı başka bir asabiye sahibi grup harekete geçer ve onları yönetimden düşürmek isteyebilirler. Böyle durumda da hükümdarlığı korumak için isyan edenlerle savaşmak gerekir ki bunun için de güçlü bir asabiyeye sahip olunması gerekir. Bunların toplumların hayatında görülmesi ve gerçekleşmesi zor değildir. Çünkü isyan ve başkaldırı insanların tabiatında vardır. Kendisi bunu şu cümlelerle açıklar:³⁰

Sahralarda yaşamak için (aynı soydan gelmeye dayalı) böyle bir güce (ve dayanışmaya) ihtiyaç duyulduğu gibi, peygamberlik, hükümdarlık ve davet gibi diğer bütün meselelerde de aynı güce ihtiyaç duyulur. Çünkü isyan etmek ve karşı çıkmak insanların tabiatlarının bir gereği olduğu için, bu gibi işlerde hedefe ulaşmak ancak savaşmakla mümkün olur. Savaşmak için de, söylediğimiz gibi, aynı soydan gelmeye dayalı bir güce ihtiyaç vardır. Bu hususu, aşağıda söyleyeceğimiz için de bir esas kabul et. Doğruya ulaştıran Allah'tır.

İsyanı insanların tabiatlarında var olan doğal bir olgu olarak gören İbn Haldun'un onu kolektif hareket kaynağı ve toplumlarını varlığının zorunlu unsuru olan asabiye ile ilişkilendirmesi Mukaddimenin bütünü göz önün-

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Yayınları, 2004), 1/170.

de bulundurulduğunda gayet normal olarak görülmektedir. İnsanları davet etmeyi gerektiren belli ideallere, düşüncelere sahip bir toplumsal grubun propaganda aşamasında otorite ile veya onlara muhalif düşünce sahibi başka toplumsal gruplarla çatışma içerisine girmesi muhtemel bir durumdur. Özellikle otoriteye karşı gelmede savaşları doğuracak isyan hareketlerini görmek mümkündür. İşte burada asabiye toplumsal grubun bir araya gelmesinde ve yapılacak mücadelede önemli bir rol oynar.

Toplumları yaşadıkları yere göre bedevi ve hadari olmak üzere iki gruba ayıran İbn Haldun, bedevi toplumların insanın ilk fitratına yakın olduklarını ileri sürerek hadari toplumlardan daha erdemli ve bozulmamış olduklarını söyler. Şehirlerde yaşayan hadari toplum, bozulmanın, kötülüğün son noktasında olduğu için üstün ahlaki özelliklerden yoksundurlar. Çünkü onlar dünya nimetlerine aşırı meylettikleri, zevk ve sefaya daldıkları için şehvetlerini tatmin etmeye yönelmişler, nefisleri kirlenmiş hayır ve iyilikten uzaklaşmışlardır. Bundan daha kötüsü de yaptıkları bu olumsuz şeyleri artık kanıksamışlar ve onların alışkanlığı haline gelmiştir.³¹

İbn Haldun, bedevi ve hadari toplumları erdem açısından bu şekilde değerlendirdikten sonra bu iki toplumsal yapıyı cesaret ve korkaklık açısından da değerlendirmeye tabi tutar. Ona göre rahata ve refaha alışmış olan hadariler, kendi güvenliklerini yönetici sınıfının inisiyatifine bırakmış olmaları ve kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan surlar içinde yaşamaları sebebiyle başlangıçta fitratlarında olan cesaret duygusunu kaybetmişlerdir. Bedeviler ise hadarilerin sahip olduğu imkanlardan yoksun oldukları için güvenlik ihtiyaçlarını bizzat kendileri karşılama yoluna gitmişler, varlıklarını koruyabilmek için sadece kendilerine güvenmişler böylece her zaman tetikte kalmışlar ve cesaret onlar için gerektiğinde her an başvuracakları bir ahlak ve tabiat haline gelmiştir. O, burada şu önemli tespiti yapar “insan alışkanlıklarının ve ülfet ettiklerinin çocuğudur”. Yani onun davranışlarını belirleyen şey, temel itibarıyla tabiatı ve mizacı olmayıp içinde bulunduğu toplumsal şartlardır. İnsanın içinde bulunduğu şartlar bir müddet sonra onun doğal karakterinin yerini alır ve onda ahlak, davranış adet haline gelir.³²

³¹ Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüdin İbn Haldun Mâlikî, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 327. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Yayınları, 2004), 1/163. İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi (Giza: Daru Nahda Mısır, 2014), 2/473

³² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/166.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 330.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/477.

Bedevi ve hadari toplum yapılarını tahlil eden İbn Haldun, zorba yöneticilerin baskı ve zulüm gibi uygulamalarının hadari yani şehirli toplum psikolojisini olumsuz etkilediğini söyler. Toplu halde yaşayan insan gruplarında halk, emirlerin ve yöneticileri idaresi altında bulunurlar ve bu kaçınılmaz bir zorunluluktur. Şayet yöneticiler yumuşak ve adil olur, emir ve yasakları baskı ve zora dayanmazsa halk kendi kişiliğini korur, cesaret ve korkularını rahatça sergilerler. Bu hal kendilerine olan güvenlerini onların tabi bir davranışı yapar, özgüvenlerini muhafaza ederler. Aksi durumda ise yani yönetici yönetimini kahr, baskı ve korkuya dayandırıyor bu durum halkın direnme gücünü kırar ve metanetini ortadan kaldırır. Böyle bir psikoloji içerisinde bulunan toplulukta ise bezginlik ve tembellik hakim olur. Çünkü zulme uğrayan ve kendisini bundan koruyamayan fertlerden meydana gelen toplumlarda aşağılık duygusu ortaya çıkar, kendi gücüne ve metanetine güvenemez. İbn Haldun, bu tespitinde daha da ileri giderek eğitim ve öğretim alan öğrencilerin baskın öğreticilerin kontrolü altında oldukları için cesaretlerini kaybettiklerini iddia eder. Tabii ki eğitim ve öğretim, şehir toplumuna ait bir özellik olduğu için onların cesarettten yoksun olmalarının bir sebebi de bu olarak görülmektedir. Zorba yöneticilerden ve eğitimin bu anlamda ortaya çıkardığı olumsuzluklardan uzak olan bedevi toplumu çok daha cesur ve kendine güvenen bir toplum olarak değerlendirmektedir.

O, bu değerlendirmesi ile Peygamberimizden eğitim alan sahabelerinde cesaret ve yiğitliklerini kaybetmiş oldukları gibi yanlış bir anlaşılmaya sebep olacağı endişesi taşır ve durumu açıklama zorunluluğu hisseder. Peygamberimizden eğitim alan sahabeler, tamamen gönüllülük esasına göre hareket ediyorlardı ve peygamberimizin metodu yapay değildi, herhangi bir zorlamaya dayanmıyordu. Peygamberimiz Allah'tan aldığı emir ve yasakları direkt onlara tebliğ ediyor onlar da bunu doğal süreç içerisinde davranış ve ahlaka çeviriyorlardı. Bu durum, gayet tabii bir süreç içerisinde ve gönüllülük esasına göre yapıldığı için onların kişiliklerini zedelemiyor ve onlarda herhangi bir davranış bozukluğunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiyordu. Aksine bu eğitim metodu onları insanlık tarihinin görebileceği en mükemmel şahsiyetler haline getirmiştir. Şeri ilimlerin insan doğasını düzelten tabii hali ortadan kalkıp da normal, sıradan bir eğitim öğretim faaliyeti olarak algılanmaya başladığında insanlar öğreticilerin tasallutu altında kalmışlar ve kişilik özelliklerini kaybetmişlerdir. Gerek yöneticilerin gerekse öğretmenlerin yaptırım gücü dışarıdan bir dayatma olduğu için insan karakterini hırpalar ve yıpratır. Nebevi eğitim metodu yapmacık

yöntemlere ve baskılara dayanmadığı ve insan fitratına uygun olduğu için cesaret ve yiğitlik gibi hasletleri bozmaz.³³

Dünya nimetlerine aşırı düşkünlük, yöneticilerin baskısı altında hırpalanarak pörsümüş karakter yapısı, eğitimin sadece bir meslek olarak icra edilmesiyle kitleleri kontrol altında tutma mekanizmasına dönüşmesi, toplumsal hareket kaynağı olan asabiyetin kaybedilmesi gibi etkenler hadari toplumun yani şehirlilerin baskılara karşı koymak için kolektif davranış geliştirmelerini imkansız kılmakta, haklarını korumak için bu olumsuz şartlara isyan etmelerini engellemektedir. Bu hale gelmiş bir toplumun özünden cesaret ve yiğitlik sökülüp atılmış, isyan etmesini sağlayacak unsurlar yok edilmiştir. Çünkü toplum, bu hali artık doğal bir durum olarak görmekte, itaatin dışında bir davranış geliştirmeyi düşünmemektedir. İnsanın fitratından getirdiği mizaç ve karakter özellikleri yok olmuş artık alışkanlıklarının mahkûmu onun doğurduğu şartların şekillendirdiği biri haline gelmiştir.³⁴

İçinde buldukları şartlar gereği hadarilerden farklı bir ortamda bulunan ve karakterleri buna göre şekillenen bedeviler ise cesaret ve yiğitliklerini korumuş, her türlü baskı, saldırı ve haksızlıklara karşı kendilerini savunmuşlardır. Güçlü şekilde korudukları asabiye duygusu dıştan gelen baskılara karşı onları bir arada tutarak varlıklarını devam ettirmekte bunun da ötesinde şehirlerde yönetimi elinde bulunduranlara karşı kendilerini korumakta hatta mülkü ele geçirmelerini sağlayacak isyan gibi kolektif davranış gerektiren toplumsal hareketleri başlatmaları için temel hareket ettirici görevi üstlenmektedir.

Hadari toplum ve bedevi toplum arasındaki bu farklılıklar nedeniyle isyan gibi belli bir toplumsal enerji, ciddi fikirsel birliktelik, üzerinde uzlaşmış ortak amaç gerektiren toplumsal bir hareketi hadari yani şehirli bir toplumdan ziyade bedevi toplumun gerçekleştirebileceğini anlıyoruz.

Asaletin dört nesil süreceğini anlattığı bölümde İbn Haldun, hanedanlıklarında aynı aşamalardan geçtiğini söyler ve hanedan sahibi son aşamada kendine karşı gerçekleştirilen isyan girişimiyle hakimiyetini kaybeder. Aslında o, alemde bulunan her şeyin zatları ve halleri açısından değiştiğini ve bir bozulma süreci içerisinde olduğu tespitini yapar. Bu bağlamda soylu ailelerde bulunan asaletinde aynı kanuna tabi olduğu vurgular. Asalet, yö-

³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/168.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 332-333.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/478-479.

³⁴ Oktay Uygun, *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı* (İstanbul: XXI Levha, 2008), 24-25.

netimi ele geçiren ailenin temel özelliklerinden birisidir. Çünkü asaletle sahip olmayan ailenin kabile içindeki diğer aileleri kendine itaat ettirmesi söz konusu olamaz. Bu yönüyle de asabiyeti sağlayamayacağı için mülkü eline geçirmesi ve devamlılığını sürdürmesi mümkün olmaz. O, Hz. Adem'den bugüne peygamber efendimizin sahip olduğu asalet hariç diğer asaletlerin hepsinin sonradan kazanıldığını ve belli bir süre sonra yitirildiğini söyleyerek bunun arızı bir durum olduğunu ortaya koyar. Asillığın yokluğu varlığından önce gelir.³⁵

Asaletin veya mülkün yani hakimiyetin ele geçirildiği ilk nesilden kaybedildiği son nesle kadar olan dönemlerdeki yöneticilerin karakter özelliklerini tahlil eden İbn Haldun, bu özelliklerin onların içinde buldukları toplumsal şartların ürünü olduğunu da hatırlatır. Bu durum, toplumun geçirdiği değişimlerin yansımaları olup bu değişim hükümdarların doğasına da etki yapmaktadır. Asaletin ya da hükümdarlığın kurucusu geldiği aşamaya kadar hangi zorluklardan geçtiğini ve ne tür bir mücadele verdiğini bilir ve kabilesinin bu süreç içerisinde kendine verdiği destekten haberdardır. Çünkü o, her ne kadar kendi kişisel özellikleriyle öne çıkan biri olsa da sonuçta kabilesinin kendine sağladığı asabiye desteğiyle bu şerefe ulaşmıştır. Nihayetinde kendisi ne kadar maharetli biri olsa da asabiyenin sağladığı birlik ve beraberlik, toplu mücadele ruhu bu neticeyi doğurmuştur. Mülkün banisinden sonra gelen çocuk yaşanan mücadeleyi ve bu aşamada geçirilen zor şartları babasından duymuş ve öğrenmiştir. Fakat bir şeyi işiterek öğrenen kişi yaparak öğrenen kişiden nasıl geri ise oğul da babasından hem bilgi hem de hisler açısından geridir. Üçüncü nesle gelindiğinde onun bu konuda sahip olduğu durum taklit ve takip etmekten ibarettir. Mukallidin müctehidi taklit etmesindeki eksiklik ne ise bunun da ikinci ile olan arasındaki noksanlığı odur. Dördüncü kuşak kendinden önce gelenlerin sahip olduğu bilgi ve duygulardan yoksun olduğu için sahip olduğu asalet ve mülkün ne şekilde elde edildiğinden haberdar değildir. O; yaşanan zorlukları, yapılan fedakarlıkları bilmediği gibi bunları kazanılmış değil, verilmiş özellikler olduğu düşüncesindedir ve yok olmayacağını zanneder. Özellikle kabilesinin sahip olduğu özellikler ve varlık sebebi olan asabiye duygusundan uzaklaşmış ve bunların gereği olan davranışların ne olduğunu unutmuştur. Halkın ona saygı göstermesinin temelinde yatan asıl nedenin sahip olduğu asalet olduğunu düşündüğü için bunun miras olduğunu zannetmekte

³⁵ Dale, *İbn Haldun*, 205-206.

kazanılmış olduğunu aklına bile getirmemektedir. Asabiye sahibi, olduğu ehlinden uzak durup kendisini onlardan üstün görür, herkesin kendisine saygı ve itaat ettiği bir ortamda yetiştiği için bu durumu onların uygulamaları gereken bir zorunluluk olarak kabul eder. Bütün bu nedenlerden dolayı onlara saygı göstermez ve alçak gönüllükle muamelede bulunmaz, onların kendisine karşı itaati ve bağlılığı devam ettirmelerini sağlayacak davranışlarının neler olduğunu bilmediği için de bağlarını zayıflatır ve onların tepkisiyle karşılaşır. Mülk sahibinin bu onur kırıcı davranışları asabiye sahibi olan ailenin veya kabilenin tepkisine yol açar, ondan soğumaya ve uzaklaşmaya başlarlar. Bu defa onlar onu küçümser ve hakir görürler ve onu yalnızlığa ter ederek ondan desteklerini çekerler. Aslında ona bu davranışlarından dolayı tepkilerini gösterirler hakimiyetini tanımadıklarını ilan ederler. Bu uygulama, hakimiyet sahibi hükümdara karşı yapılan bir davranış şekli olursa yönetimi hedef alan, onu devirmeyi amaçlayan bir davranış olarak görülür ve bunun adı da isyandır. İsyan eden kabile mensupları, o hükümdarı saltanatından etme başarısını gösterirlerse asabiyetlerine olan bağlıklarından dolayı yine kendi içlerinden gelen birini yönetici olarak seçerler ve ona tabi olurlar, onu hükümdar olarak benimserler. İbn Haldun, görüşlerini desteklemek v ebu durumun Allah'ın bir kanunu olduğunu vurgulamak için de şu ayeti burada zikreder: "Allah dilerse, sizi ortadan kaldırır ve yeni bir (cemiyet, millet, aile ve) halk ortaya çıkarır. Bunu yapmak Allah için hiç de zor bir şey değildir" (Fatır, 35/16,17,İbrahim,14/19-20).³⁶

İsyanı toplumların yapısında var olan doğal bir olgu olarak gören İbn Haldun, yöneticilerin hakimiyetlerine esas olan asabiye duygusunu kaybettiklerinde toplumun desteğini kaybedeceklerini ve yerlerinden edilmeleri için toplumsal bir hareketin başlayacağını vurgulamaktadır. Bu ona göre doğal bir sonuç olup isyan hareketinin toplum ve yönetim için ortaya çıkaracağı olumlu veya olumsuz neticelerini ele almaz. Yani o bir sosyologa yakışır şekilde isyanı ortaya çıkaran olayları gözlemler, nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koyar. Aynı zamanda toplumların kaçınılmaz olarak bu kanunlara tabi olduğunu daha da ötesinde bunun "sünnetullah" yani Allah'ın bir kanunu olduğunu söyler.

İnsanlar gibi devletlerinde bir ömrü olduğunu söyleyen İbn Haldun, bir devletin ömrünün üç nesli geçmeyeceği tespitinde bulunur. Her neslin ortalama kırk yıl ömrü olduğuna göre devletlerin ömrü de yaklaşık yüz yirmi

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/184-185.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 346-347.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/492.

yıldır. İlk nesil bedeviliğin getirdiği sertlik, cesaret ve yiğitlik gibi özellikleri kaybetmediği için devlet yönetiminde etkin olarak otoritelerini korurlar. Asabiyelerini muhafaza ettikleri için hakim oldukları toplum onlara boyun eğer. İkinci nesil, devlet olmanın getirdiği hayat şartları gereği bolluk ve lükse temayül eder. Kabile ruhunun getirdiği devlet işlerindeki ortak yönetim ve paylaşım duygusu kaybolur ve hakimiyet tek kişinin elinde toplanır. Asabiye duygusu yavaş yavaş azalır. Fakat kendilerinden önceki neslin özelliklerini bildikleri için onu korumaya gayret ederler ve ona dönmeye çalışırlar. Üçüncü nesilde ise bedevilik özelliklerine daha önce hiç sahip olunmamış gibi davranılır. Onun getirdiği özellikler tamamen unutulmuştur. Bolluk ve lüks içinde yaşadıkları için devlet yönetiminde etkinliklerini kaybederler ve onu korumak için gerekli olan mücadele duygusundan uzaklaşırlar. Kendilerini hala güçlü göstermek için süslü atlara binip, silah kuşanıp zırhlar giyinseler de bunlar sadece bir aldatmaca olup aslında kadınlardan da korkaktırlar. Varlıklarını sürdürmek için azatlı kölelerden ve devlet içinde yetişmiş kadrolardan medet umarlar. Belki hakimiyetleri bir müddet daha devam eder ama bu kadroların asabiye duygusuyla onlara bağlı olmamaları sebebiyle onların bağlılığını tam olarak sağlayamazlar ve bir müddet sonra onların isyan etmesiyle hakimiyetlerini kaybederler. Fakat bu durum o toplumda asabiye duygusunun tamamen kaybolması ve yönetimi ele geçirecek o kabileden bir ailenin kalmaması sonucu gerçekleşir.³⁷

İbn Haldun, başka bir yerde de iktidara sahip olanların lüks ve sefahat içine dalarak kendi ailelerinden olanları köleleştirip onları devlet yönetiminden uzaklaştırmaları sonucunda kendilerine isyan edileceğini ve hâkimiyetlerini kaybedeceklerini söyler. Bu grup, sefahat ve tembellik gibi iktidarın getirdiği olumsuz özelliklerden uzak olduğu için onun getirdiği yıkım ve ihtiyarlıktan kendini korur. Diğer ailenin sahip olduğu fakat iktidarın yıprattığı asabiye duygusu bunlarda bozulmadığı için ondan aldıkları güçle mevcut yönetime isyan ederler ve hakimiyeti ele geçirirler. Bu şekilde toplum içinde sürekli bir mücadele söz konusu olup yıpranarak toplum içinde etkinliğini kaybeden sülaleler yerlerini halkın desteğini almış diğer sülalelere bırakırlar. Hakim sülalenin elinde bulundurduğu iktidarı bırakma konusunda mücadele edeceği, hakimiyeti bırakmak istemeyeceği göz önüne alındığında iki grup arasında kanlı çatışmaların olması muhakkaktır. Bu durumda kitlelerin harekete geçirilmesi ve toplumsal destek alınma-

³⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/240-241.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 393-394.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/536-537.

sı önem arz etmektedir. Mevcut yönetim, keyfi uygulamalar ile halkın desteğini kaybettiği, aynı zamanda da bağlı olduğu ailenin asabiye desteğinden yoksun olduğu için iktidarı koruması için gerekli olan halk desteğinden mahrum olur. İktidarı devirmek için başlayan toplumsal hareketleri bastıramaz, isyan karşısında başarısız olur ve iktidarını kaybeder. Bu durum, o toplumdaki asabiye duygusu tamamen ortadan kalkıncaya kadar veya aileler yok oluncaya kadar devam eder.³⁸ İbn Haldun, elde tutulan iktidarın büyük mücadeleler verilmeden teslim edilmeyeceğini başka bir yerde şöyle anlatır:³⁹

“Hükümdarlık, bütün dünyevi faydaların, bedeni ve nefsi zevklerin ve arzuların (bu zevkleri ve arzuları tatmin etmenin) kendisinde toplandığı iştah kabartıcı ve yüksek bir makamdır. Bu yüzden de onu elde etmek için genellikle rekabet edilir ve bir kimsenin mağlup olmadan o makamı başkalarına teslim etmesi çok nadirdir. Aksine onun uğruna kıyasıya mücadele edilir ve savaşlar yapılır. İşte az önce de söylediğimiz gibi, asabiyet olmadan bu mücadele verilemez”

İbn Haldun, kuruluşundan yıkılışına kadar devletlerin geçirdiği dönemleri açıkladığı meşhur tavrılar nazariyesinde belli aşamalar yaşayan hanedanların kuruluş döneminde sahip oldukları erdemleri ve özellikle asabiye duygusunu kaybettikleri için toplumun kendilerine olan bağlılıklarını kaybettiklerini, yönetimlerine karşı başlayan isyanlar neticesinde hakimiyetlerini yitirdiklerini söylemektedir.⁴⁰ İktidarın ele geçirildiği zafer tavrı, tek kişinin hakimiyetinin gerçekleştiği istibdat tavrı, her alanda gelişmenin sağlandığı refah tavrı, sulh ve huzurun olduğu barış tavrı ve nihayet devletin yıkılacağı israf tavrı gelir.⁴¹ (MK:249, 250, MU.399,401,MV.543,544)

Asabiye devletlerin ve hanedanların devamı için vazgeçilmez temel kolektif güç olarak görülse de belli bir istikrara ulaşmış devletlerin onsuz da varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkündür. Başlangıçta toplumların alışık olmadıkları için devlet otoritesine boyun eğmeleri zor gelse de yönetimin güç kullanmasıyla kitleler itaate zorlanır ve bu durum nesiller boyu devam edince artık bir alışkanlık haline gelerek kabullenilir. Böylece iktidarını sağlamlaştıran yönetimlere isyan etmemek, onlara itaat, dini bir aki-

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/198.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 359-360.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/503.

³⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/214.

⁴⁰ Âmiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi* (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1978), 70.

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/249-250.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 399-401.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/543-544.

de yani inanç haline gelmiş olur. Hatta o iktidarın devamını sağlamak için savaşmak imanî bir akide olarak görülmeye başlar ve Allah'ın kitabından değiştirilemeyecek bir hüküm olarak kabul edilir. Akaid kitaplarının sonuna "imamet" bahsinin eklenmesi de bu durumun bir iman esası gibi kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu inancın geliştiği ve devlete bağlılığın dini, imani bir gereklilik olarak algılandığı toplumlarda devletin devamı için asabiye ihtiyacı duyulmaz.⁴²

Toplumsal ve siyasi düşünce yapısının temelini asabiye duygusunu koyan İbn Haldun'un burada ondan vazgeçmesini toplumun düşüncesinde devlete veya hükümdara itaatın bir nevi inanç haline dönüşmesi ve ilahi bir emir gibi algılanması gerçeğini görmesine bağlayabiliriz. O aslında dinin kaynaklarında olmasa da kitlelerin telkinler sonucu veya uzun yaşanmışlıkların tecrübesiyle belli düşünceleri inanç gibi algılayabilecekleri tespitini yapmakta bunun bir iman esası olarak bile algılanabileceğini söylemektedir. Başka bir anlatımla inanmanın getirdiği teslimiyet, asabiye getirdiği duygulara galip gelebilir. İtaat, bir inanç olarak görüldüğünde başka asabiyelere sahip ailelere isyan etmek düşünülemez ve düşünülse bile bunun büyük bir günah olarak kabul edilmesi nedeniyle yeryüzünün büyük bir sarsıntıyla sallanacağına inanılır. Yani böyle bir durum Allah'ın gazabına uğramanın bir nedeni olarak görülür ya da Zilzal suresinde anlatılan kıyamet sahnesine gönderme yapılarak burada anlatılan olaylar kadar vahim bir durum olarak algılanır.⁴³ (MK:219, MU. 377, MV.517)

İbn Haldun, hilafeti mülke tercih ettiği gibi ister dini bir temele dayansın ister dayanmasın inancı da asabiye duygusuna tercih eder.⁴⁴ Ya da en azında içinde inanç ögesinin ağırlık kazandığı asabiye bundan yoksun olan asabiyeden hakimiyeti ele geçirme konusunda daha başarılı olacağını söyler.⁴⁵ Evet devleti ele geçirmek güç ve galibiyetle sağlanır. Galibiyet ise asabiye ve arzuları belli bir hedef yöneltmekle mümkün olur. İstekleri ve arzuları yerine getirmek için toplumda yüksek bir motivasyon sağlamak gerekir ki bunu da ancak içinde Allah'ın yardımının bulunacağı dini motivasyonla yapmak mümkün olur. İncanın toplumda sağladığı bütünleşme duygusu sayesinde kalpler batıl olan şeylerden ve dünyalık çıkarılara dayalı

⁴² Uludağ, *Mukaddime*, 374.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/219.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 377.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/571.

⁴⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/269.; 420.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/562.

⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman, 102.

çekişmelerden uzaklaşır, hakka yönelir, batıl olanları reddedip sadece Allah rızasını hedeflerse dayanışmanın ve yardımlaşmanın en güzeli sergilenir. Böylece toplumsal çatışmaya neden olan sebepler ortadan kalkar, yönetime karşı isyan hadiseleri gerçekleşmez, kargaşalar yaşanmaz, devletin hakimiyeti genişler ve büyük bir güce ulaşır.⁴⁶

O dini davetin devletin kurulmasında esas olan asabiye gücü katacağını ve devletin geniş alanlara yayılacağını söylemektedir. Çünkü dini duygular, asabiye içerisinde var olan rekabet ve kıskançlık gibi devlete zarar veren olumsuz duyguları ortadan kaldırır ve kalplerin tek bir hedef etrafında toplar ve birleştirir. Ortak ideal birlikteliğine sahip olan toplumların önünde hiçbir şey duramaz ve ölümü göze alarak ülkülerini gerçekleştirmek için çabalarlar. Batıl amaçlarla hareket eden toplumların kalbinde ölüm korkusu olduğu için iman gücüyle donanmış toplumlar sayı açısından az da olsalar onları mağlup ederler. Bunun aksine din boyası (sıbga), duygusu ortadan kalkarsa toplum bu defa sadece asabiye gücüyle hareket eder ve daha önce iman gücüyle mağlup ettikleri, sayısal olarak kendilerinden kalabalık düşmanı ancak eşit veya daha fazla bir güce mağlup edebilirler.⁴⁷

Din ve toplum ve özellikle din ve siyaset ve devlet ilişkileri hususunda, dinin toplumsal bütünleşme ve böylece egemenlik kurma konusundaki güçlü rolüne işaret eden İbn Haldun, dini duygularla desteklenmiş toplumların sosyal kargaşa, toplumsal çatışma gibi olayları yaşamayacaklarını en azından daha az bu tür olaylarla karşılaşacaklarını söylemektedir. Özellikle toplumsal ve siyasal yapıya büyük zarar veren, büyük yıkımlara neden olan isyan gibi toplumsal hareketlere bu tür toplumlarda daha az rastlanacağı için devletlerin ömrü uzar ve rakiplerine karşı da güçlü olurlar.⁴⁸

İbn Haldun'a göre kabile ve asabiyelerin çok bulunduğu toplumlarda uzun ömürlü, sağlam ve istikrarlı devletlerin kurulması az olur. Çünkü bu her bir asabiye sahibi olan kabilenin kendine ait görüşleri ve farklılık gösteren gerçekleştirmek istediği arzuları vardır. Yönetimi elinde bulunduran ailenin ya da kabilenin sahip olduğu asabiye karşısında kendi arzu ve isteklerini gerçekleştirmek isteyen ve bu amaç ile de yönetimi ele geçirmek arzusunda olan başka bir asabiye sahibi topluluk bulunur. Devlet, belli bir

⁴⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/221.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 378.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/519.

⁴⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/222-223.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 378-379.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/519-520.

⁴⁸ Ünver Günay, *İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984), 46.

asabiye sahip olsa bile başka her bir asabiye ve grup kendisinin kuvvetli olduğu zannına kapılır. İşte böyle bir durum, yönetime karşı sık sık isyanların yaşanması sonucunu ortaya çıkarır. O, yaşadığı Kuzey Afrika coğrafyasında bulunan farklı pek çok kabile ve bunun ortaya çıkardığı asabiyeleri gözlemleyerek böyle bir sonuca ulaşmıştır. İslam orduları bu bölgeyi fethettikten sonra pek çok kabileye bölünmüş olan Berberiler üzerinde hakimiyet kurmakta zorlanmış, Müslüman olan kabileler sık sık irtidat etmiş ve İslam devletinin hakimiyetine isyan etmişlerdir. İslam yerleşip sağlamlaştıktan sonrada Haricilerin görüşlerini benimseyip yine bozgunculuk ve başkaldırı içinde olmuşlardır. O, Afrika ile ilgili gözlemlerini bu şekilde aktardıktan sonra Irak ve Şam bölgelerinde böyle bir durumun yaşanmadığı tespitinde bulunur. Müslümanlar bu bölgeleri fethettiğinde bölge halkı şehirlerde yaşadığı için kabile dayanışması ve asabiye duygusunu kaybetmişlerdi. Öte yandan, bu kadar çok ve farklı asabiyetlerin bulunmadığı ülkelerde ise devletin kurulması daha kolay olur. Kargaşaların ve isyanların azlığından dolayı, hükümdar çok fazla bir asabiye ihtiyacı duymadan devletin istikrarını sağlar. Mısır'ı hakimiyetleri altında tutan Türklerin yönetim başarısının altında da bu bulunmaktadır. Bunlardan yoksun olan halk, organize olma motivasyonunu sağlayamadığı için devlet yönetimine isyan etme düşüncesini ve gücünü kendinde bulamamıştır.⁴⁹ Burada yine asabiye duygusunu kolektif hareketin temel unsuru olarak görmekte ve bundan yoksun olan toplumların ortak bir amaç için bir araya gelme ve hareket etme gücüne sahip olamayacağını vurgulamaktadır.⁵⁰

İbn Haldun, savaşlar ve farklı milletlerin savaş usullerini ele aldığı bölümde savaşların insanlığın yaratıldığından beri var olduğunu söyleyerek bunun bir nevi fitri bir olgu olduğu tespitinde bulunmaktadır. İnsanlar arasında var olan bu savaşların temelinde intikam alma duygusu yatar. Bir grup bir diğer gruptan intikam almak isterken öbürü de kendini savunmak için savaşır ve bu durum bütün milletler ve nesiller için geçerli olup hiçbiri bundan kurtulabilmiş değildir. İntikam ve cezalandırma duygularını ortaya çıkaran hususları dört başlıkta ele alır. 1- Kiskanma ve rekabet duygusu. 2- Düşmanlık ve husumet. 3- Allah ve onun dini için gazaba gelmek yani onları koruma arzusu. 4- Müllük için gazaba gelmek ve onu kurmaya çalışma gayreti. Bu savaşlardan birinci tür birbiriyle komşu olan kabileler arasında bulunan rekabetten

⁴⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/231.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 380.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/528.

⁵⁰ Ahmet Arslan, *İbni Haldun* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019), 106.

dolayı ortaya çıkar. Düşmanlığa ve husumete dayanan savaş türü bozkırlarda ve çöllerde yaşayan Türk, Arap, Kürt gibi milletler arasında görülür. Çünkü geçinmeyi sağlayan kaynakların kıt olması nedeniyle sürekli bir rekabet ve mücadele içinde olmak gerekir. Bu durumda kaynakları ele geçirmek için yağmalama veya eldeki kaynakların korunması içinde savunma faaliyetleri içinde bulunurlar. Üçüncü tür savaş, Allah ve din yolunda yapılan savaş olup bu cihattır. Son savaş türü ise yönetime itaat etmekten kaçınan isyankar toplulukları kontrol altına almak için yapılan savaştır. O, bu savaşlardan ilk ikisini isyan ve fitne savaşları son ikisini de adalet ve cihat savaşları olarak nitelemektedir.⁵¹ Bu başlıktan ve burada ele aldığı konulardan anlaşılıyor ki ona göre savaş toplumlar için doğal bir olgudur. Aynı şekilde savaş sebeplerinden ve türlerinden biri olarak gördüğü isyanlar da doğal bir olgu olup insanlık tarihinde hiçbir toplum bundan kendini kurtaramamıştır.⁵²

İbn Haldun, devleti (mülkü) ele geçiren yöneticinin insanın fitratında var olan hayvani bir tabiatla büyüklendiğini ve kibirlendiğini, yönetme erkini başkalarıyla paylaşmadığını bundan imtina ettiğini, onlar üzerinde tahakküm ve zorla tabi etme gücünü kullandığını söyleyerek bunun tek başına mülke sahip olmanın gereği olduğunu ifade eder. Hatta daha da ileri giderek insanın tabiatında var olan “teellüh” “ilahlaşma” huyunun yöneticilerin şahsında müşahhas olarak ortaya çıktığı tespitini yapar. Fakat bunun garipsenecek bir durum olmadığı düşüncesindedir. Yönetimde meydana gelen ihtilafın her şeyi fesada uğratacağını (Enbiya, 21/22) ayetlerini referans göstererek delillendirir ve doğal bir durum olarak kabul eder.⁵³

Bu ilahlaşma temayülü belki devletin kuruluş döneminde bir güç olarak kendini göstermesi nedeniyle olumlu algılanabilir ama ileriki dönemlerde devlete karşı isyanların çıkmasının hatta yıkılmasının temel nedenlerinden biri de olabilir. Devlet güçlenip, zenginlik ve refahta son haddine ulaşıldığında devlet başkanı “teellüh” huyunun etkisiyle gücü tek başına eline toplar ve başkalarının bu güce ortak olmasına asla izin vermez. Sahip olduğu bu gücü ele geçirme ihtimali olan diğer asabiye sahibi akrabalarını çevresinden uzaklaştırır hatta onları öldürmeye başlar. Bu durumda yakın akrabaları hayatlarını kurtarmak için ülkenin uzak bölgelerine kaçarlar ve burada yönetimin takibatından kurtulurlar. Devlet, zayıflamaya başladığında bu muhalif

⁵¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/360-361.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 360-361.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/677.

⁵² Husri, İbn Haldun, 254-255.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/234.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 388.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/531.

akrabalar yavaş yavaş etraflarında kitleler toplayarak güçlenirler ve merkezi yönetime isyan eder. Devlet, zayıflayıp küçüldükçe çevredeki bu güçler merkeze yaklaşır ve yönetimi ele geçirmek için merkezi yönetimi sürekli baskı altında tutar. Sonunda isyancılar ya yeni başka bir devlet kurarak devleti ikiye bölerler ya da mevcut iktidarı yerinden edip tamamen devleti ele geçirirler. İbn Haldun, bu konuyla ilgili olarak tarihten ve kendi yaşadığı dönemde bulunan devletlerin durumundan bahsederek örneklendirme yapar.⁵⁴

Devlette görülen gerilemenin nedenlerini ele aldığı fasılda yukarıda bahsedilen “teellühleşme” sürecinden aynı şekilde bahseder. Bunun sonucu olarak akrabalarını öldürür ve etrafından uzaklaştırır, sonuçta hükümdar, kendi asabiyesinin gücünden mahrum kalır. Onun zayıflığını fark eden diğer diğer asabiye sahibi aileler gücü ele geçirmek için isyan ederler. Eğer başarılı olamazlarsa hakim olan yönetici, onları öldürmeye devam eder. Bu durum devletin içerisinde varlığını tehdit eden bir zafiyete dönüşür, kenetlenmiş olan güçlü bir topluluk olmaktan çıkarak başkalarının korumasına muhtaç duruma düşerler. Devletin zafiyet içerisinde olduğu uzak bölgelerde yaşayan halkın dikkatini çeker ve merkezi yönetime karşı isyan ederler. Merkezde gücünü kaybetmiş olan devletin uzak bölgelere müdahale gücüne sahip olamayacağını bildikleri için isyan ederek yeni bir devlet kurma gayreti içerisine girerler. Devlet içerisindeki çekişme ve gerileme devam ederse eldeki topraklar yavaş yavaş kaybedilir ve devlet küçülür. İsyancılar bu durumdan da cesaret alarak merkeze yakın bir yere kadar gelirler hatta merkezi ele geçirerek yönetime sahip olurlar. Bazen de devletin uzak bölgelerinde halkı yeni bir imama itaat etmeye çağıran dini davetçiler ortaya çıkar. Davetçilerin davetine inanılıp itibar edilir, kitleler onların etrafında toplanarak büyük bir güç kazanılıp isyan başarılı olursa o bölge merkezden ayrılır ve yeni bir devlet kurulur.⁵⁵

3. İBN HADUN'A GÖRE DİNİ İSYANLAR

Buraya kadar İbn Haldun'un siyasi olaylar ve toplumsal rahatsızlıklardan dolayı ortaya çıkan isyanlar hakkında ortaya koyduğu görüşleri ele aldık. Bunların yanında o, Mukaddime'de dini duygu ve düşüncelerin meydana getirdiği motivasyonlar neticesinde ortaya çıkan isyanlardan bahsetmiş, bu şekilde ortaya çıkan isyanları da değerlendirmiştir.

Dini davetin, asabiyete dayanmadan gerçekleşmeyeceğini iddia ettiği

⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/387.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 555.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/706.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/392.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 558-559.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/709-710.

bölümde dini motivasyonun ortaya çıkardığı toplumsal hareketleri ele almış ve bu konuda haberleri kendisine ulaşan ya da şahit olduğu isyanlar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre halkın yönlendirildiği ve umum ile alakalı olan her tür toplumsal harekette mutlaka asabiyete ihtiyaç vardır. Dini duygulardan hareketle başlatılacak toplumsal hareketleri de bu bağlamda ele almak gerekir. Dini toplumsal hareketin asabiyete ihtiyaç duyma hali sıradan insanlar açısından geçerli olduğu gibi peygamberlerin davetlerinde de ona ihtiyaç vardır. İbn Haldun, bu görüşünü desteklemek için şu hadisi nakleder. “Allah, istinad edeceği bir kavmi bulunmayan hiçbir kimseyi peygamber olarak göndermemiştir.” İnsanların en üstünü olup harikulade haller sergileyen peygamberler bile böyle bir desteğe ihtiyaç duyuyorsa bunlardan mahrum olan insanlar, dini davetleri için yapacakları isyanlarda nasıl başarılı olabilirler? Böyle bir şeyin olması zordur.

Bu görüşlerini desteklemek için bazı olaylardan örneklendirmeler yapan İbn Haldun, ilk önce İbn Kasiyyin’in isyanından bahseder. Tasavvufa dair “Kitâbu Hal’ın-na’ley” adlı eserin müellifi ve tasavvufun önderlerinden biri olan İbn Kasiyyin (Öl. 546/1151)⁵⁶ H.534 tarihinde Endülüste halkı hakka davet etmek için mehdiliğini ilan ederek isyan etti. Taraftarlarına Murabıtlar adı verilen İbn Kasiyyin bölgeye hakim olan Lumtûnelerin Muvahhidler hareketiyle meşgul olmaları nedeniyle ve bölgede başka güçlü asabeler bulunmaması sebebiyle davetinde başarılı oldu. Erkeş kalesini ele geçirerek bir süre hakimiyetini yürütmesine rağmen Muvahhidler’in Mağrib’i ele geçirmeleri ile onlara tabi oldu ve onların Endülüse yerleşmesine yardım etti. Onun bu isyanına Murabıtlar isyanı adı verildi. Başka bir olay, Abbasi halifesi Emin’in öldürülmesiyle ortaya çıkan Tahir fitnesidir. Emin, öldürülüp Horasan’da bulunan Me’mun Irak’a gelme konusunda yavaş hareket edince yerine Hz. Hüseyin soyundan Ali b. Musa Rıza’yı veliaht tayin edilmiştir. Abbasoğulları, bunu tayini tanınmamış ve halkı isyana teşvik etmiştir. Yeni halife olarak İbrahim b. Mehdi’ye biat edildi. Bu belirsizlik ortamında Bağdat’ta büyük bir kargaşa ve anarşi ortaya çıktı. Halkın can ve mal güvenliği kalmadı. Bu belirsizlik ortamında Halid Daryus diye de bilinen Tahir ortaya çıktı. Halkı Emri bil maruf Nehyi anil münkere davet etti. Halk, bu davete uyarak onun etrafında toplandı ve zorbalara karşı savaşarak onları mağlup edip ağır şekilde cezalandırdı. Yine bu dönemde Sehl b. Selâme Ansari adında biri çıkıp Mushaf’ı boynuna asarak insanları Kuran ve sünnete uygun yaşamaya davet

⁵⁶ İlyas Çelebi, “İbn Kasî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/106-108.

etti. Halktan ve eşraftan pek çok insan onun davetine uydu ve Bağdat'ta huzurun sağlanması konusunda ona yardımcı oldu. Halid Daryus, hükümete ve sultana karşı koymayacağını açıklamasına rağmen Sehl “Ancak ben, kim olursa olsun, Kur'an ve sünnete aykırı davranan herkesle savaşırım” diye cevap vererek isyanını devam ettirdi. Halife İbrahim b. Mehdî, bir ordu düzenleyerek üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Aynı amaçlarla ortaya çıkan Sus'ta ki Tubezri'yi, Gumare'deki Abbas'ı örnek olarak veren İbn Haldun, bu gibi olayların pek çok tarihte ve yerde görüldüğünü söylemektedir.

İbn Haldun; idarecileri zulümden alıkoymak, toplumda yaygınlaşan kötülükleri ortadan kaldırmak amacıyla alimlerden ve halktan iyi niyetli kişilerin asabiyete sahip olmadan başlatacakları isyanların başarısız olacağını ifade etmektedir. Bunların pek çoğu sevabını Allah'tan bekleyerek insanları hakka davet eder ve halktan pek çok kişi de onlara tabi olur ve kendilerini tehlikeye atar. Fakat bunlar, sevap kazanmış olarak değil suçlu ve sorumlu olarak bu yolda ölmüşlerdir. Çünkü Allah, isyanı ancak güçlerinin yettiği durumda onlara farz kılmıştır. Ona göre hükümdarlıklar ve devletler çok güçlü sağlam bir yapıya sahip oldukları için bu tür isyanlarla yıkılmaları zordur. Bu dini isyanları çıkaran kimseler, ancak güçlü asabiyetin, kabilelerin ve aşiretlerin desteğini alırlarsa başarılı olabilirler. Aynı şekilde peygamberler de kabilelerinin ve onların sağladığı asabiyetin desteğiyle başarılı olmuşlardır. Bu tür isyan hareketlerini eleştiren İbn Haldun, samimi kimselerin kendilerini bilerek boş yere ölüme atmış olacaklarını söyler. Dini duyguları kullanarak başkanlık elde etmek için halkı kışkırtıp, isyan edenlere layık olan ise amaçlarına ulaşamamaları ve ölümün onları bulmasıdır. Çünkü Allah'ın iradesi, rızası, yardımı kendisine ve Müslümanlara karşı samimi olmakla gerçekleşir. İbn Haldun, asabiyeti gözetmeden haklı hakim kılmak için isyan edenlere şöyle davranılmasını tavsiye eder:

“Bunların ihtiyaç duydukları şey, eğer akıllarında noksanlık varsa tedavi edilmeleri, fitne ve kargaşalıklara sebep olurlarsa dövülmek veya öldürülmek suretiyle cezalandırılıp yola getirilmeleri, samimi-yetsizliklerini ifşa etmek suretiyle rezil edilmeleri ve yalancılardan sayılmalarıdır”⁵⁷

İbn Haldun, “Mehdî, İnsanların Bu Konudaki Görüşleri ve Meselenin Açıklığa Kavuşturulması” başlığı altında ele aldığı mehdilik inancıyla ilgili görüşleri değerlendirirken de dini isyanlar hakkındaki görüşlerini benzer

⁵⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/224-226.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 379-382.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/561-563.

şekilde ortaya koyar. Burada uzun uzadıya bu konuda ortaya konulan nasları ve bu naslar bağlamında ileriye sürülen görüşleri tetkik eder ve değerlendirmelerde bulunur. Özellikle hadis kaynaklarını ele alır bunları hadis ilminin metotları dahilinde incelemeye tabi tutar. Sonrada bu konu hakkında en çok görüş serdeden ve meşgul olan mutasavvıfların düşüncelerini ele alır ve değerlendirir. Ona göre mehdi düşüncesi asırlardır Müslüman toplulukları meşgul eden bir konudur.⁵⁸

Mehdi düşüncesi; toplumsal dengelerin bozulduğu, adaletin ortadan kaldırıldığı bir sosyolojinin ürünüdür. İnsanlar, maruz kaldıkları sosyal problemleri çözemedikleri ve içinde buldukları toplumsal bunalımlardan çıkma ümitlerini kaybettiklerinde kendilerini kurtaracak ilahi kaynaklı birine ihtiyaç duyarlar. Böyle bir durum, güç ve hakimiyet özelliklerini yitirmiş halkın sorunlarına çözüm bulamayan devletlerde söz konusu olur. Zaten mehdiler ya zayıf hükümdarlıklarda ya tamamen devlet erkinin kalmadığı coğrafyalarda ya da zalim hükümdarların yönettiği ülkelerde ortaya çıkar. Her mehdi davetiyle çevresine kitleleri toplar ve içinde bulunulan sosyal şartları değiştirmek için toplumsal bir hareket başlatır. Bu hareketin amacı ya zalim hükümdarı tahtından indirmek ya bozulmuş olan sosyal düzeni sağlamak ya da yok olan devlet otoritesini yeniden tesis etmektir. Her halükârda mehdi hareketleri, kitlesel toplumsal hareketler olup belli bir otoriteyi hedef aldıkları için içlerinde şiddet ve çatışma barındırırlar. Çünkü hemen hemen tüm mehdi hareketleri, toplumsal bir hareket olup kitlelerin hakim güce isyanı olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Her toplumsal hareketi asabiye düşüncesiyle alakalandıran İbn Haldun, mehdi hareketini de bu düşünceyle ilişkilendirir. Ona göre mehdi olarak ortaya çıkan birisi güçlü bir asabiyeinin mevcut olduğu bir topluluğa mensup olması gerekir. Bundan dolayı mehdinin Fatimî ya da Kureyş ailesinden birisi olacağına dair görüşünde sosyal bir gerçekliği söz konusu değildir. Çünkü Hazreti Peygamberin soyundan gelen bu aileler tamamen asabiyelerini kaybetmişler hatta onlardan daha güçlü başka milletlere ait ailelerin asabiyeleri ortaya çıkmış ve bu asabiyelere hakim olmuşlardır. Sadece Hicaz bölgesinde Fatimî ailesinin asabiyesine sahip topluluklar mevcut olup onların sayısı da böyle bir toplumsal hareket başlatmak için yeterli değildir. Yönetim merkezine uzak olmaları nedeniyle devlet otoritesinin az olduğu

⁵⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1/413-433.; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 581-603.; İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, 2/735-762.

⁵⁹ Ali Coşkun, *Mehdilik Fenomeni*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 154-156.

hüküm ve etkisinin çok hissedilmediği yerlerde bu tür davetleri başlatanları ve onlara uyanları akli kıt, ahmak ve şeytanın vesvesesine uyanlar olarak niteleyen İbn Haldun, mehdi düşüncesiyle isyan edenleri sosyal ve tarihi gerçeklerden habersiz cahiller olarak görür.⁶⁰ Onun mehdilikle ilgili düşüncesini ve bu bağlamda başlatılan isyanlarla ilgili görüşünü “Şayet mehdi-nin zuhur etmesi ile ilgili haberler sahihse” vurgusuyla başlayan cümle açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu cümleyle başlayan paragrafta bu tür sosyal hareketlerin hangi şartlarda başarılı olacağını da açıklar.⁶¹

“Şayet söz konusu Mehdi'nin zuhur etmesi gerçekleşse, Mehdi'nin bunlardan, yani Hicaz'daki Talibilerden zuhur etmesi hali müstesna, başka şekilde davetinin zuhur etmesinin yolu yoktur. Allah, onların arasından çıkan Mehdi'ye tabi olmaları suretiyle onları gönüllerini kaynaştırır, birleştirir. Bu suretle Mehdi sözünü geçerli kılarak ve halkı bu sözle sevk ve idare ederek mükemmel bir şekilde asabiyeti ve şevki gerçekleştirir. Bunun dışındaki bir yola ve şekle gelince, mesela onlardan bir Fatiminin (ve mehdi-nin) herhangi bir yerde, asabiyete ve şevkete istinat etmeksizin, mücerret Ehl-i beyte mensup olmasına dayanarak, halkı bu gibi bir şeye davet etmesi muvaffak olmaz, mümkünde görülmez. Bunun sebebi, daha evvel ortaya koymuş olduğumuz, kesin delillere dayanan hususlardır.”

SONUÇ

Toplumsal hayatı, insan türünün varlığını koruması ve devam ettirmesi açısından zorunluluk olarak gören İbn Haldun aynı şekilde devleti de bu zorunluluğun ortaya çıkardığını söyler. İnsan; yeme, içme ve savunma gibi hayatîyetinin devamını sağlayan faaliyetleri gerçekleştirmesi için yardımlaşmalı ve bir arada bulunmalıdır. Bu bir arada bulunuş toplumsal hayatı ortaya çıkaran bir sebep olup insanların bundan uzak olmaları mümkün değildir. Aynı şekilde devlet, onun değişimiyle mülkte bir zorunluluğun neticesinde ortaya çıkmıştır. İnsan, içinde barındırdığı hayvani tabiatı gereği haksızlık ve zulüm yapma karakterine sahiptir. Yeme, içme, savunma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir arada yaşayan insan, kaynakların yetersiz olması nedeniyle birbiriyle rekabet içerisine girer. Bu rekabette güçlülülerden meydana gelen gruplar ya da aileler diğerlerine ihtiyaçlara ulaşma noktasında eşit davranmazlar ve onları mahrum bırakırlar. İşte bu ve benzeri konularda insanlar arasında adil davranacak, kaynakları eşit dağıtacak

⁶⁰ Dale, *İbn Haldun*, 113.

⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 600.

bir güce ihtiyaç vardır ki bu da reistir. Reis, asabiyesi yani dayanışması güçlü bir aileden gelmelidir ki sözünü diğerlerine dinletsin ve onlar üzerinde etkin olabilsin. Reisin mensup olduğu aile asabiyesi diğer ailelerden güçlü olursa bir süre sonra diğerlerini de otoritesi altına alır ve ailelerden meydana gelen asabiye sahibi bir kabile oluşturur. Asabiyesi güçlü olan kabile diğerlerine hakim olur ve aynı asabiyeye sahip bir millet ve bunun oluşturduğu siyasi organizasyon olarak da devlet ortaya çıkar. Toplumun ve devletin ortaya çıkması, işte bu sosyal gerçekliğin sonucu olup temel itibariyle zorunluluğun neticesidir.

Umran ilmini (sosyoloji) ve onun yöntemlerini ortaya koyan ve bu yöntemleri kullanarak toplumsal yaşamın ve devletin varlığının zorunluluğu sonucuna ulaşan İbn Haldun'un yine toplumsal hayat ve siyasal sistem açısından önemli bir toplumsal hareket olarak değerlendirilen isyan olaylarına kayıtsız kalması beklenemez. Özellikle bulunduğu coğrafyada sürekli hareket etmiş olan ve bu sayede pek çok siyasal yapı ve toplumsal sınıf ile etkileşim içinde bulunan birisinin genel olarak toplumsal ve siyasal hareketlere bunların özelinde ise isyan gibi toplumsal sistemin sağlığını direkt etkileyen bu olguya ortaya koyduğu umran ilmi dahilinde yer vermemesi büyük bir eksiklik olarak görülürdü.

Öncelikle, geçmişte aile ferlerinin isyan faaliyetleri içinde bulunması hatta isyanları organize eden lider kadrolarında olmaları herhalde İbn Haldun'da genetik bir aşinalık sağlamış olmalıdır. Doğduğu ve hayatının önemli bir kısmını geçirdiği coğrafyanın siyasal açıdan belirsizlikleri, güçlü bir devlet otoritesinden mahrum olması ve bunun sonucunda da istikralı bir toplumsal hayatın yoksunluğu isyan gibi toplumsal hareketlerin sürekli çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanında farklı hükümdarların emrinde almış olduğu devlet görevleri, bunların iç ve dış güçlerle mücadelelerinde almış olduğu roller onu direkt olarak olayların içine sokmuş ve bu konularda engin tecrübeler edinmesini sağlamıştır. Daha gençlik yıllarından itibaren yaşadığı toplumsal ortamda siyasal karışıklıklara ve isyanlara şahit olmuş bunlar onun eğitim sürecini ve hayat tarzını olumsuz etkilemiştir. Hayatının ileriki dönemlerinde sahip olduğu özel hasletleri sayesinde yakın ilişkiye girdiği hanedanların yönetimlerinde görev almış, bazen onların iç siyasi çekişmelerinde taraf olmuş bazen de kendisi stratejiler geliştirerek onları yönlendirmiştir. Bedevi kabilelerle kurduğu özel ilişkiler sayesinde onlar üzerinde etkili olmuş, ustalıkla onları hanedanların lehine itaat etmeye veya aleyhine isyan etmeye yönlendirebilmiştir. Kendi karakterinde

var olan makam, mevki ve yönetme hırsı onu siyasi entrikaların içerisine sokmuş, gerektiğinde tâbi olduğu sultana isyan etmeye kadar götürmüştür. Bunların sonucunda bazen başarılı olmuş olsa da bazen hapis yatmak zorunda kalmış bazen de canını zor kurtarabilmiştir. Bütün bunlar gösteriyor ki İbn Haldun, toplum ve siyaset alanında sadece teori üreten bir ilim adamı olmamıştır. O bulunduğu beldelelerde ders veren saygın bir müderris olarak görev yapmış, aynı zamanda da oranın üst yönetiminde aktif görevler almıştır. Sahip olduğu teorik bilginin pratikte kullanılması konusunda daima istekli olmuş, kendisinden talep edilen danışmanlık veya fiili görevlere şartlara uygun olarak cevaplar vermiştir. Bu onun teorisyenliği yanında aksiyoner kişiliğinin de ne kadar ön plana çıktığının önemli bir göstergesidir.

Onun toplumsal bir hareket olan isyanların ortaya çıkışıyla ilgili genel görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

İsyan, insanların tabiatlarında var olan doğal bir olgu olup kolektif hareket kaynağı, toplumların varlığının zorunlu unsuru olan asabiye ile alakalıdır. Asabiyeden yoksun olan toplulukların isyan hareketleri de başarılı olamaz.

Hadari toplum ve bedevi toplum arasında bulunan duygu, düşünce, hareket ve yapı farklılıkları nedeniyle isyan gibi güçlü kolektif şuur toplumsal enerji, ciddi fikirsel birliktelik, üzerinde uzlaşmış ortak amaç gerektiren toplumsal bir harekettir. Bu durumda hadari yani şehirli bir toplumdan ziyade bedevi toplumun isyanı gerçekleştirilmesi daha mümkündür.

Asaletin ömrü dört nesil sürer ve hanedan sahibi son aşamada kendine karşı gerçekleştirilen isyan girişimiyle hakimiyetini kaybeder. Çünkü dördüncü kuşak, kendinden önce gelenlerin sahip olduğu bilgi ve duygulardan yoksun olduğu için sahip olduğu asaletin ve mülkün ne şekilde elde edildiğinden haberdar değildir. O, yaşanan zorlukları, yapılan fedakarlıkları bilmediği gibi bunların kazanılmış değil verilmiş özellikler olduğu düşüncesindedir ve yok olmayacağını zanneder. Akrabaları ile olan bağlarını zayıflatır, onları hor görürü ve dışlar. Bunun üzerine ona karşı bir tepki doğar ve isyan edilir. İsyan eden kabile mensupları, o hükümdarı saltanatından etme başarısını gösterirlerse asabiyetlerine olan bağlıklarından dolayı yine kendi içlerinden gelen birini yönetici olarak seçerler ve ona tabi olurlar, onu hükümdar olarak benimserler.

İnsanlar gibi devletlerinde bir ömrü olduğunu söyleyen İbn Haldun, bir devletin ömrünün üç nesli geçmeyeceği tespitinde bulunur. Her neslin

ortalama kırk yıl ömrü vardır. Son dönemde kabilesini kendinden uzaklaştırdığı için onların desteğinden mahrum olan hükümdar, devlet yönetimine köleleri ve dışardan insanları atar. Belki hakimiyetleri bir müddet daha devam eder ama bu kadroların asabiye duygusuyla onlara bağlı olmamaları sebebiyle onların bağlılığını tam olarak sağlayamazlar ve bir müddet sonra onların isyan etmesiyle hakimiyetlerini kaybederler.

İktidara sahip olanlar, lüks ve sefahat içine dalarak kendi ailelerinden olanları köleleştirip onları devlet yönetiminden uzaklaştırmaları sonucunda toplumda onlara karşı hoşnutsuzluk ve huzursuzluklar baş gösterir. Bu bir süre sonra eyleme dönüşür. Yönetim, başlayan toplumsal hareketleri bastıramaz, isyan karşısında başarısız olur ve iktidarını kaybeder. Bu durum o toplumdaki asabiye duygusu tamamen ortadan kalkıncaya kadar veya aileler yok oluncaya kadar devam eder.

İbn Haldun, kuruluşundan yıkılışına kadar devletlerin geçirdiği dönemleri açıkladığı meşhur tavırlar nazariyesinde, belli aşamalar yaşayan hanedanların kuruluş döneminde sahip oldukları erdemleri ve özellikle de asabiye duygusunu kaybettikleri için toplumun kendilerine olan bağlılıklarını kaybettiklerini, israf döneminde yönetimlerine karşı başlayan isyanlar neticesinde hakimiyetlerini yitirdiklerini söylemektedir

İstikrara ulaşmış güçlü devletlerin toplumun devamı için vazgeçilmez temel kolektif güç olarak görülen asabiye olmadan da varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkündür. İktidarını sağlamlaştıran yönetimlere isyan etmemek, onlara itaat dini bir akide yani inanç olarak görülür. O iktidarın devamını sağlamak için savaşmak imanî bir akide olarak görülmeye başlar ve Allah'ın kitabından değiştirilemeyecek bir hüküm olarak kabul edilir. Akaid kitaplarının sonuna “imamet” bahsinin eklenmesi de bu durumun bir iman esası gibi kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Din, toplumsal bütünleşme ve otoriteyi meşrulaştırma açısından önemli fonksiyonlar üstlenir. Bu yüzden dini duygularla desteklenmiş toplumlar ve devlet yönetimleri sosyal kargaşa, toplumsal çatışma gibi olayları yaşamazlar veya bu tür olaylarla daha az karşılaşır. Özellikle toplumsal ve siyasal yapıya büyük zarar veren, büyük yıkımlara neden olan isyan gibi toplumsal hareketlere bu tür toplumlarda daha az rastlanacağı için devletlerin ömrü uzar ve rakiplerine karşıda güçlü olurlar

Kabile ve asabiyelerin çok bulunduğu toplumlarda uzun ömürlü, sağlam ve istikrarlı devletlerin kurulması az olur. Çünkü böyle toplumlarda ortak

inanç ve duygu oluşturmak mümkün olmadığı için itaat duygusu gelişmemiştir. Bu tür girişimlere karşı da sürekli bir muhalefet ve isyan vardır.

İsyan hareketlerinin ortaya çıkmasının sebeplerinden biri de yöneticilerin “teellüh” yani ilahlaşma duygusuna kapılmasıdır. Devlet güçlenip, zenginlik ve refahta son haddine ulaşıldığında devlet başkanı “teellüh” huyunun etkisiyle gücü tek başına eline toplar ve başkalarının bu güce ortak olmasına asla izin vermez. Sahip olduğu bu gücü ele geçirme ihtimali olan diğer asabiye sahibi akrabalarını çevresinden uzaklaştırır hatta onları öldürmeye başlar. Bu durumda yakın akrabaları hayatlarını kurtarmak için ülkenin uzak bölgelerine kaçarlar ve burada yönetimin takibatından kurtulurlar. Devlet, zayıflamaya başladığında bu muhalif akrabalar yavaş yavaş etraflarında kitleler toplayarak güçlenirler ve merkezi yönetime isyan eder.

Sırf dini duygularla hareket edip asabiye duygusunu göz ardı ederek dini davet başlatmak ve mevcut yönetime isyan etmek rasyonel bir davranış değildir. Peygamberler bile davetlerinde başarılı olmak için güçlü bir asabiye yani sosyal bir tabana dayanmışlardır. Durumun böyle olması Allah'ın sünnetinin gereğidir. Dini ve ahlaki erdemleri hakim kılmak amacıyla alimlerden ve halktan iyi niyetli kişilerin güçlü bir sosyal tabana sahip olmadan başlatacakları isyanlar başarısız olur. Bunlar belki iyi niyetle insanları hakka davet ederler ve halktan pek çok kişi de onlara tabi olur ve kendilerini tehlikeye atar. Bu duygularla isyan edenler, sevap kazanmış olarak değil suçlu ve sorumlu olarak bu yolda ölmüşlerdir. Çünkü Allah, isyanı ancak güçlerinin yettiği durumda onlara farz kılmıştır.

Son olarak Müslümanlar arasında var olan mehdi düşüncesinin sahilliği tartışmaya açık bir konudur. Şayet bu düşünce doğruysa mehdilik iddiası ile ortaya çıkanların da güçlü asabiye yani sosyal tabanı geniş, kuvvetli bir topluluğa mensup olması gerekir. Yönetim merkezine uzak olmaları nedeniyle devlet otoritesinin az olduğu hüküm ve etkisinin çok hissedilmediği yerlerde bu tür davetleri başlatanlar ve onlara uyanlar; akli kıt, ahmak ve şeytanın vesvesesine uyanlardır. Mehdi düşüncesiyle isyan edenler sosyal ve tarihi gerçeklerden habersiz cahillerdir.

KAYNAKÇA

Arendt, Hannah. *Devrim Üzerine*. çev. O. E. Kara. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Arslan, Ahmet. *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019.

- Barthold, Wilhelm. *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım.
- Coşkun. Ali, *Mehdilik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Çelebi, İlyas, “İbn Kasî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/106-108. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Dale, Stephen Frederic. *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*. çev. Ayşecan Ay - Canan Coşkun. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Demir, Ömer – Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1997.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri - Ülken, Hiİmi Ziya, *İbni Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. haz. Hüseyin Özel - Cemal Güzel. Ankara: Ayraç Yayınları. 2000.
- Görgün, Tahsin. “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/118-120. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Günay, Ünver, *İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984.
- Güngör, Celalettin. *Devrim Kuramı*. Ankara: Barış Kitap, 2010.
- Hassan, Ümit. *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*. İstanbul: Kuram, 1998.
- Husri, Sâti. *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyü'din Mâlikî. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*. thk. Ali Abdulvâhid Vâfi. Giza: Daru Nahda Mısır, 2014.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Yayınları, 2004.
- İbn Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldun Rihletühü Garben ve Şarkan*. Beyrut: Dâr-ü'l Kitâb'ül Lübnânî, 1979.
- Köprülü, Fuad. *İslam Medeniyeti Tarihi (Düzeltilmeler-İzahlar)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım.
- Kurtkan, Âmiran. *Sosyal İlimler Metodolojisi*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. O. Akınhay - D. Kömürcü. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005.

- Miquel, Andre. *İslam Medeniyeti*. çev. Ahmet Fidan - Hasan Menteş. İstanbul: Gerçek Hayat, 2003.
- Michaud, Yves. *Şiddet*. çev. Cem Muhtaroglu. İstanbul: İletişim, Tarihsiz.
- Schaefer, Richard T. *Sosyoloji*. çev. Simten Coşar. Ankara: Palme Yayıncılık, 2013.
- Skocpol, Theda. *Tarihsel Sosyoloji*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1999.
- Şerif, Muzaffer - Şerif, Carolyn W. *Sosyal Psikolojiye Giriş*. çev. Mustafa Atakay - Aysun Yavuz. İstanbul: Sosyal Yayıncılık, 1996.
- Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Uludağ, Süleyman. "İbn Haldun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/538-543. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Haldun ve Mukaddime (Mukaddime tercümesi giriş)*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Uludağ, Süleyman. *İbn Haldun Hayatı -Eserleri- Fikirleri*. Ankara: Harf, 2015.
- Uygun, Oktay. *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: XXI Levha, 2008.
- Uysal, Ahmet. *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Meb Yayınları, 1969.
- Vâfi, Ali Abdulvâhid. *Abkariyyât İbn Haldun*. Cidde: Mektebâtü Ukkâz, 1984.